

HOOFDSTUK III

DE OPKOMST VAN DE VAKORGANISATIE VAN BAKKERS. 1869 - 1893

III. 1 Inleiding

Zoals ik in de Inleiding geschreven heb staat de geschiedschrijving van en theorievorming over de opkomst van de arbeidersbeweging nog in de kinderschoenen. Dit gedeelte van mijn skriptie gaat over de geschiedschrijving van de vakorganisatie van de 'bakkende' klasse, en wil aldus een bijdrage leveren aan de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging.

In dit hoofdstuk en de hoofdstukken IV en V zal ik de ontwikkelingen van de vakorganisaties van 1869 tot 1907 beschrijven. Ik zal in deze hoofdstukken schetsen hoe bakkersgezellen vanuit hun verzet tegen de slechte arbeids- en levensomstandigheden de toekomst op positieve wijze gaan vormgeven.

Daarbij komen uiteraard al die problemen naar voren (zoals structuur en richting van de vakorganisatie of het belang van de sociaal-demokratische ideeën voor vakorganisaties) die voor het begrijpen van die ontwikkelingen van belang zijn.

De economische ontwikkelingen van de bedrijfstak en de beschrijving van de arbeids- en levensomstandigheden (hoofdstuk I en II) dienen daarbij als algemeen kader.

III. 2 Van vakorganisatie naar sociaaldemokratie 1869 - 1878

"Wij zeggen nogmaals 'Vereenigt U',
en wij doen dit daarom, omdat zoo
dikwijls aan onzen roepstem, zoo
niet door allen, toch door weinigen
gevolg is gegeven."
(oproep van 'Loon naar Werk' in
de Werkman 2-1-1875).

Rond 1850 zijn er twee lagen te onderscheiden binnen de arbeidende klasse: werklieden (ook wel: handwerkslieden en ambachtslieden) en arbeiders (bestaande uit polderjongens, sjouwers en enkele manufaktuurarbeiders). ¹⁾ Werklieden zijn ambachtslieden, werkzaam in het kleinbedrijf, terwijl arbeiders los ongeschoold werk doen. Deze twee groepen leven naast elkaar. Door burgerlijke waarnemers en armendoktoren, werden voornamelijk de arbeiders bekeken, niet de werklieden, die door deze waarnemers bij de burgers ingedeeld werden. ²⁾

Bakkersknechts zijn ambachtslieden, daardoor behorende tot de categorie 'werklieden', maar door de lange werktijd en het eentonige werk hebben zij enkele kenmerken van de arbeiders. Wat hen tot werklieden bestempelt is de, dan niet irreële, verwachting dat ze zelf patroon worden. Daardoor stellen zij zich in hun oordeelsvorming al op patroonsstandpunt. Bovendien is het werk ambachtelijk van aard. Nadat de broodfabrieken ontstaan zijn wordt het ambachtelijke van het werk iets minder belangrijk.

De arbeids- en levensomstandigheden van bakkersgezellen zijn zeer slecht. Lange werktijden, lage lonen, hard, moeilijk en weinig afwisselend werk, slecht voedsel en slechte huisvesting zijn de omstandigheden waarin zij leven.

Een gevolg van de slechte levensomstandigheden en van het bestaan van kleinbedrijf is dat er weinig sprake is van verzet van bakkers vóór het jaar 1869. Alleen in 1837 was er een 'rebellie' van gezellen tegen het niet nakomen van een overeenkomst door de patroons. ³⁾

Voor 1869 zijn er ook weinig vakverenigingen van andere werklieden opgericht. In 1861 wordt het 'Onderling Hulpfonds Boekdrukkunst' opgericht, de 1^e vakvereniging in Nederland, in 1866 gevolgd door de landelijke Algemeene Nederlansche Typografen Bond. Enkele andere vakken volgen. De idee van vakorganisatie is in de jaren 60 van de 19^e eeuw ontstaan.

Het eerste georganiseerde verzet, 1869

De eerste grote botsing tussen de opkomende vakbeweging en de werkgevers vindt plaats in Amsterdam in april/mei 1869. Vóór 1869 is er ook al veel gestaakt, maar in 1869 komen er nieuwe elementen bij, nl. aanvallende en georganiseerde stakingen. De scheepstimmerlieden komen het eerst op gang. ⁴⁾ Ze eisen loonsverhoging.

De indruk van deze scheepstimmerliedenstaking was enorm onder de arbeiders en werklieden. Zelfs onder de 'moeilijk te organiseren' ⁵⁾ bakkersgezellen komt beweging. Begin mei komen drie gezellen bijeen.

Deze drie, onder wie gezel v.d. Braak, praten over de staking van de scheepstimmerlieden. Na enige tijd over hen te hebben gepraat zegt v.d. Braak: 'wij moesten ook maar op het uur werken.' ⁶⁾

Op 6 juni is in Amsterdam een bakkersgezellenvereniging tot stand gekomen. Zij heet 'Eensgezindheid' en begint met 131 leden. Het doel is loonsverhoging en vrij op zondag. Bestuurders zijn nog niet verkozen.

De eerste aktie is een adres aan de burgemeester van Amsterdam:

" Wel Edele Achtbaaren Heer Burgermeester

Met de meest verschuldigde eer bied geven wij te kennen dat ten gevolgen van de duurte der levensmiddelen en der woninge, de tegenwoordige loonen van zes en een halve cent a zeven cent per uur niet toereikend zijn om hunnen behoefte te voorzien Zoo besloot onder hun het plan Om hoeft zaakelijk des zondags niet meer te werken en een hooger loon te erlangen en meer gelijkvorming de loonen van andere werklieden te geven Zoo nemen zij de vrijheid tot UEd. Achtbaaren te wenden, met verzoeken dat het weer UEd. Achtbaaren mogen behaagen eenen welwillende Goedkeuring aan dit hun voornemen te willen schenken.

het welk doende

R.C. Costa Nes N 8

N.J. v.d. Braak Palmstr. N 108

Broodbakkersknechts" 7)

Het verzoekschrift is bedoeld als kennisgeving. Als de vereniging 300 leden heeft zal ze een verzoek aan de patroons indienen. 8)

Eind juni vergadert de vereniging bij tapper Ringeling in de Warmoestraat. Op die bijeenkomst wordt nog gepraat over een aktie voor verbetering van de ellendige toestanden.

Daarbij is het gebleven. De vereniging heeft nog kontakt gezocht met gezellen in Den Haag.

In Den Haag hebben gezellen op 14 juni een openbare vergadering gehouden. Op die vergadering zijn 100 à 120 man aanwezig. De vergadering van gezellen wil loonsverhoging, want $8\frac{1}{2}$ cent per uur voor 100 uur per week is te weinig. De vergadering stelt $12\frac{1}{2}$ cent per uur als een redelijke vergoeding, en dan zullen zij '... van hun kant ook niet ongeneigd worden bevonden, om desnoods langere beschikking over hun tijd toe te staan.' 9) De werkstaking, als middel tot het doel, wordt verontwaardigd afgewezen. Een vereniging wordt niet opgericht ... '.... alleen door de lauwheid der werklieden zelve' 10), zo getuigt gezell Warnar twee jaar later.

De internationale en de vakorganisatie van de bakkersgezellen. 1872

In het midden van 1869 wordt de nederlandse sekte van de 'Internationale Arbeiders Associatie (in 1864 ontstaan) opgericht, de eerste uitgesproken socialistische vereniging in Nederland. De eerste afdeling bevindt zich te Amsterdam; later komen er ook afdelingen in Den Haag, Utrecht en Friesland bij. Van belang is dat in Amsterdam en Den Haag pogingen worden gedaan om vakverenigingen op te richten. Door het

hoofdbestuur van de Nederlandse sektie wordt een commissie voor de vakverenigingen in het leven geroepen. ¹¹⁾ In Amsterdam heeft zij enig succes, maar niet onder de bakkersgezellen. In Den Haag wordt wel geprobeerd een gezellenvereniging op te richten, maar deze poging mislukt volkomen. ¹²⁾

Het wordt anders als eind 1871 te Amsterdam nogmaals een commissie voor vakverenigingen wordt opgericht, ditmaal onder de naam 'Commissie tot opwekking van het vereenigingsleven'. In deze commissie zitten voornamelijk leden van de 'Gemengde Vereeniging' van de Internationale, ¹³⁾ waarin de meer radikale volkselementen de boventoon voeren. De commissie probeert de werklieden tot organisatie aan te zetten, maar geven de zaak over zodra de werklieden het heft in handen nemen.

Inmiddels is in het midden van 1871 het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond opgericht, dat de behoudende richting in de nederlandse arbeidersbeweging voorstelt. Dat betekent, zoals Giele uitdrukt ¹⁴⁾, dat er een strijd om de vakbeweging uitbreekt. In dit licht moet ook de oprichting van de bovengenoemde commissie van de Internationale gezien worden. Daarbij komt dat het tijdstip van handelen angebroken was. De werkgelegenheid was ruimer geworden, m.n. voor het aantal bouwvakkers. Door de economische opleving werden niet alleen de mogelijkheden voor hoger loon beter, maar ook vele levensmiddelen werden duurder. Loonakties gaan een belangrijke plaats innemen.

De staking te Leeuwarden

Door de commissie worden veel werklieden bijeengeroepen, beginnend vanaf december 1871 tot ver in 1872. Maar voordat de bakkersgezellen in Amsterdam in beweging komen is er al een vereniging te Leeuwarden opgericht, waarschijnlijk op initiatief van het Provinciale Friesche Werklieden Verbond (P.F.W.V.). In 'de Werkman' (een blad voor arbeidersverenigingen sinds 1869) plaatst deze vereniging een oproep om adressen te verkrijgen van andere verenigingen in den lande,' met welke zij gaarne in correspondentie willen treden. ¹⁵⁾

De vereniging wordt afdeling van de P.F.W.V., die op zijn beurt weer afdeling van de Internationale is. Deze vereniging wil direkt lotsverbeteringen doorvoeren. Daartoe worden vergaderingen belegd. Begin december wordt op een vergadering van gezellen, allen lid van vereniging, besloten de patroons uit te nodigen om ' gezamenlijk den toestand te bespreken tot verbetering van wederzijdsche belangen.' ¹⁶⁾

De gezellen stellen voor dat de werktijd 12 uur wordt, dat het loon 15 cent wordt i.p.v. 12 cent en het overwerk van 15 naar 18 cent. Voorts moet het zondagswerk afgeschaft worden.

Deze eisen worden op een gezamenlijke vergadering van patroons en gezellen ingebracht. Er waren slechts drie patroons aanwezig, maar volgens de verslaggever van de Werkman waren deze drie de belangrijkste. Deze drie zullen een aparte vergadering met de andere patroons beleggen om de verlangens te bespreken. Blijkbaar hebben de drie patroons nogal een optimistisch geluid laten horen, want het verslag eindigt hoopvol:

"Met belangstelling ziet de vereeniging uit naar de vruchten der bemoeiingen van gemelde drie heeren patroons, aan wie door den voorzitter een woord van dank werd toegebracht voor de betoonde belangstelling." 17)

De vergadering van de patroons wordt half maart gehouden. Er zijn dan 22 patroons aanwezig. Deze vergadering gaat niet serieus in op de gestelde eisen, maar wijst alles af, op een nogal botte wijze.

Dat gaat zo. De vier voorstellen worden aldus behandeld:

Het eerste voorstel werd geheel onaannemelijk geacht, dewijl bij het bakkersvak geen uren van arbeid kunnen worden bepaald. Wat eens onder handen is genomen, moet worden afgewerkt. Door deze beslissing vervielen natuurlijk het 2de en 3de voorstel, die geheel op het eerste waren gebaseerd. Het betalen van overuren werd nog ongerijmder genoemd, daar niet alleen temperatuur, kwaliteit van gist en andere omstandigheden, geheel onafhankelijk van de macht en den wil der patroons, de werkzaamheden kunnen bespoedigen of vertragen, maar de knechts het dan volkomen in hunne macht zouden hebben, de werkzaamheden zoodanig in te richten of uit te voeren, dat er steeds overuren zouden moeten worden betaald. Het vierde voorstel wenschte men algemeen, dat mocht kunnen worden aangenomen. Naar sommiger meening echter zou de uitvoering veel bezwaar opleveren, vooral door de concurrentie en de groote vraag naar versch brood en gebak op Zondag. Tenslotte werd gewezen op de verschillende wijze, waarop door de bakkersknechts wordt gediend. Velen zijn nog steeds inwonende werklieden, met genot van kost, terwijl anderen weder als gewone werklieden dienen. Nog werd opgemerkt, dat voorstellen, in eene vergadering van bakkers gebracht, weinig of niets geven; zij kunnen met meerderheid van stemmen worden aangenomen, doch wie zal de minderheid of de afwezigen kunnen dwingen, om aan dergelijke besluiten uitvoering te geven ? 18)

Intussen zijn de gezellen te Rotterdam in staking gegaan. 19)

De gezellen te Leeuwarden reageren daarna furieus en plaatsen een open brief in de Werkman. De eisen worden opnieuw geformuleerd, de lange werktijden en het lage loon worden wederom belicht. Een uitnodiging voor opnieuw een gezamenlijke vergadering met patroons op 12 mei is erbij gevoegd. 20)

Intussen zijn de bakkersgezellen te Amsterdam ook in beweging gekomen, en dat geeft eveneens enige enthousiaste beroering in Leeuwarden. Als er op 12 mei geen enkele patroon op komt dagen gaan op 13 mei 25 man in staking. ²¹⁾

De afdeling Leeuwarden van de P.F.W.V. stelt zich achter de staking en plaatst een steunoproep in de Werkman. ²²⁾

De staking is al heel snel verloren. Enkele dagen later reeds zijn alle patroons voorzien. ²³⁾ De afloop is treurig, maar de gezellen blijven niet ter neer zitten. Op een vergadering op 24 mei besluiten de 25 stakers, de bakkersgezellenvereniging en de P.F.W.V. de stakers te steunen. Men besluit een renteloze lening uit te schrijven van fl. 3000,= om een eigen bakkerij op te zetten. ²⁴⁾

Het opzetten van deze bakkerij gaat snel, reeds in de Werkman van 22 juni staat dat er 3 ovens en een huis gehuurd zijn. Op dat moment is er nog geen geld genoeg, maar op 13 juli komt de coöperatieve bakkerij tot stand. In hetzelfde nummer wordt al geschreven dat de bakkerij goed loopt. De lonen zijn fl. 8,= tot fl. 8,50, er wordt tot 80 uur gewerkt en zondags vrij. (d.i. 10 ct. per uur) ²⁵⁾

De akties in Amsterdam en in Haarlem

De commissie voor vakverenigingen te Amsterdam neemt eind april het initiatief tot een vergadering voor bakkersgezellen. Potharst, Timmer en Van der Hout, drie mensen van de Internationale, roepen de bakkersgezellen op voor een bijeenkomst op 9 mei 1872. De bijeenkomst wordt stormachtig bezocht; 400 gezellen zijn aanwezig, waarvan er 300 lid worden van de nieuw op te richten vereniging.

Potharst opent de vergadering met een opwekkend woord, Timmer zegt dat 'we ons sterk moeten maken tegen de fabrieken, Dus vrienden, als mannen gestreden, als helden gewonnen.' ²⁶⁾

Nadat Van der Hout gewezen heeft op de gisting die plaats vindt te Leeuwarden, nemen de bakkersgezellen het woord. De gezel Van Kanichem wil dat er eerst een grote bakkersbond wordt opgericht, dan volgt de afschaffing van den arbeid op zondag ook. Dan neemt gezel Kuhr het woord. Hij begint met de opmerking dat de aktie slaagt als iedereen die goedkeurt. Vooral het werken op zondag moet afgeschaft worden. Ook het lage loon kan omhoog:

"Een ambachtsman heeft 18 à 20 centen in het uur. En wat hebben wij ? 8 centen in het uur ! Dat is jongensgeld."

En dan doet hij een oplossing aan de hand, die in de bakkersgezellenbeweging nog wel meer zal terugkeren en die bij andere lagen van de arbeidende klasse op veel verzet zal stuiten. Hij stelt namelijk prijsverhoging van het brood voor, dat geheel ten goede komt aan de bakkersknechts: 27)

"Dus als de fabrieken het brood een kleinigheid opslaan, krijgen wij ons zweten betaald wat niet meer als rechtvaardig is. Willen de heeren aandeelhouders het niet aannemen, legt dan het werk er allen bij neer, want zij kunnen geen twee dagen buiten bakkers. ... Ik hoop tenslotte, dat bij het uitgaan dezer bijeenkomst het gespraken niet in de ooren moge verdoven. (Langdurige en geestdriftige bijvalsbetuigingen!)"

Op de ledenlijsten hebben 290 mensen getekend. Nadat gezelschap Meyer gesproken heeft, en nadat Timmer de Werkman aanprijst ter lezing en nadat van der Hout aanspoort dat 'de bevrijding van de arbeid het werk van den arbeiders zelve moet zijn', sluit Potharst de vergadering aldus:

" Denken is werken
Werken is leven
Hij die niet denkt
Is zijn plekje op aard
Hij die niet werkt
Is 't leven niet waard
En om te werken
Is 't leven gegeven. "

Het initiatief tot deze bijeenkomst is door de leden van de Internationale genomen. De bakkersgezellen nemen echter het initiatief over, nemen deel aan diskussie, geven duidelijk aan wat er aan schort en stellen oplossingen voor om de misstanden te overwinnen. Dit is geheel iets anders dan vóór 1869 en eigenlijk ook anders dan de pogingen in 1869 zelf. Aangezwengeld door mensen uit de Internationale nemen de bakkersgezellen de vakorganisatie ter hand.²⁸⁾ Dat blijkt ook de vervolgvergadering op 19 mei, waar gezelschap R. de Jong de vergadering opent, leidt en sluit. Hij is ook al voorzitter van de vereniging die de naam 'Eén doel, één wil', heeft gekregen. De rest van het bestuur wordt op deze bijeenkomst gekozen. De Jong vindt dat het een vast bestuur van 'vrije, degelijke en eerlijke mannen' moet zijn.²⁹⁾

Er wordt grondig en veel gediskussieerd. Voorstellen worden gedaan om tot eisen te komen voor een gezamenlijke vergadering met patroons. De voorstellen worden alle aangenomen. (zie volgende bladzijde)

Er wordt tevens bekend gemaakt dat de gezellen, werkzaam aan de 'oude' fabriek (de Brood- en Meelfabriek van Sarphati, m.b.) fl.1,50 loonsverhoging per week zouden krijgen als zij niet naar deze tweede vergadering zouden gaan.

De vergadering wordt besloten met de oproep om overal afdelingen op te richten van de 'Bakkersgezellenbond', die in het begin van de bijeenkomst al 'algemene bakkersbond' werd genoemd. ³⁰⁾ Maar het ideaal was te ver van de werkelijkheid dan dat de Bond zou kunnen gaan functioneren. Wel worden pogingen ondernomen om elders verenigingen op te richten.

Op 25 juni besluiten de gezellen de voorstellen iets te wijzigen en zich te richten tot de patroons d.w.v. een ingezonden brief in de Werkman:

"Wij vragen fl. 12,= voor oudste knechten
 fl. 11,= voor middenknechten
 fl. 10,= voor onder knechten
 werktijden: 12 uur op de fabriek
 13 uur in eene bakkerij

.....

... en dan zou ik nog wel in bedenking willen geven, om aan hun die 12 uur op de fabrieken werken, een tusschenpoozing van een half uur te gunnen, in dien tijd ontspant de boer zijn os al lang weg voor den ploeg; de paarden worden in dien tijd verwisseld, andere beesten gaan in dien tijd liggen of stilstaan, en moet dan een mensch als een machine onophoudelijk 12 uren worden voortgestuwd ?

Mijne Heeren, wat is hierop uw antwoord ?" ³¹⁾

De patroons gaan er niet op in. Vooral de onderhandelingen met de direktie van de broodfabrieken lopen vast. Op 21 juli wordt een vergadering gehouden met de direkties van de vier broodfabrieken. Twee weken later wordt nog een vergadering gehouden, maar de vergadering mislukt. Op de elfde augustus besluiten de gezellen op een bewogen bijeenkomst niet tot aktie over te gaan, nu de geëiste loonvoorstellen verworpen zijn. Waarschijnlijk staat de nederlaag van de gezellen in Leeuwarden hen als een zwart baken voor de ogen.

In Haarlem houdt van der Hout een vergadering op 9 juni 1872. Slechts 44 Haarlemmers worden lid. In tegenstelling tot de Amsterdammers nemen de gezellen weinig initiatief. Wel wordt er nog een vervolgvergadering aangekondigd, maar meer is niet bekend.

Wijziging van strategie en een voorlopig einde. 1872 - 1874

Na de mislukte loonaktie wordt nog op dezelfde (11 augustus) vergadering besloten tot het vormen van een coöperatieve bakkerij in Amsterdam over te gaan. Het voorstel daartoe wordt gedaan door R. de Jong, voorzitter van de vereniging 'Eén doel, één wil'.

Al op 1 juni was door v.d. B. (Nicolaas v.d. Braak, m.b.) voorgesteld om een '1e Amsterdamsche Brood- en Meelfabriek van den Bakkersgezellenbond' op te richten, omdat 'loonsverhoging toch niet helpt !' 33) Twee weken later reageert ene B. D. op dit voorstel. Hij wijst verontwaardigd de oprichting van een 'eigen' Brood- en Meelfabriek van de hand. 34)

Maar na de mislukking van de loononderhandelingen is de meerderheid van de bakkersgezellen wel overtuigd van de noodzaak van een verandering van strategie. Mede op initiatief van de 'Gemengde Vereeniging', die de vakbeweging begin augustus uit de impasse wil halen, wordt een bijeenkomst belegd met de besturen van de vakverenigingen. De door staking bereikte voordelen worden dan teniet gedaan door verslechterende levensomstandigheden. Op de vergadering van besturen, komt men ' ... tot de konklusie, dat aktie voor loonsverhoging niet meer voldoet als wapen in de strijd voor de emancipatie van de arbeiders.' 35)

Het is de bakkersgezellenvereniging, die het eerste tot aktie voor andere strategie overgaat. Eind augustus vergadert men over een plan tot oprichting van een coöperatie. Alle vakorganisaties zouden dat plan moeten steunen, zodat men de winsten van de bakkerij zou gebruiken voor nieuwe coöperatieve instellingen van andere vakken. 36) Dit idee slaat over naar andere vaklieden, m.n. de kleermakers. Het begin van deze aktie is enthousiast.

De coöperatieve bakkerij komt echter niet tot stand. Op 18 december worden de aandelen van de coöperatie geplaatst à fl. 1,= per stuk. 37) Daarnaast wordt een lening van fl. 25.000 aangevraagd, maar bij wie is niet duidelijk. Rein de Jong, de voorzitter van de vakvereniging en de toekomstige direktEUR, gaf al eerder een overzicht van de statuten en reglementen van de coöperatie. 38) Op 17 november leidde hij een vergadering, waarbij zowel de Internationale als het A.N.W.V. vertegenwoordigd is, 39) een opmerkelijk gebeuren.

Na de plaatsing van de aandelen zou iedere week een bijeenkomst gehouden worden om de stand van zaken te bekijken. Maar veel is daarvan niet terecht gekomen, waarschijnlijk doordat niet genoeg mensen aandelen willen kopen. In het voorjaar van 1873 worden de plannen opgeheven. I.p.v. de coöperatie wordt een poging ondernomen een ziekenfonds op te zetten. Maar ook dat lukt niet. De werklieden zijn voor beide zaken niet te interesseren. In januari 1874 wordt de vereniging ontbonden en het aanwezige geld (fl. 18,=) wordt verdeeld onder de weinige leden.

Een bestuurslid van 'Eén doel, één wil', H. Kuhr, stuurt nog een zielig stukje over de verdwenen klub naar de Werkman. Hij schrijft over de 'Toestand en het Vooruitzicht der werkezels in broodfabrieken en bakkerijen' en over het vooruitzicht 'gedreven te worden door de zweep, als waart gij paarden' en hij eindigt met de oproep; 'laten we ons opnieuw allen verenigen !'. 40)

De akties te Amsterdam zijn stormachtig geweest. In korte tijd hebben de bakkersgezellen een vereniging opgezet met veel leden. Ze hebben voor de eerste maal eisen tegen patroons geformuleerd. Met behulp van de leden van de Internationale is het hun gelukt belangrijke initiatieven te ontwikkelen.

Maar het enthousiasme is van korte duur geweest. Niet alleen zijn de loononderhandelingen en loonakties niet gelukt, maar ook het opzetten van een coöperatieve bakkerij en het opzetten van een ziekenfonds zijn mislukt. De gezellen hebben zich voor het grootste gedeelte uit de beweging teruggetrokken na de niet gelukte akties. Een bepaalde geestdrift kon hen uit de lethargie halen, maar voor de continuïteit van een vakorganisatie is meer nodig.

Maar één ding is duidelijk geworden bij het ontstaan van de vakverenigingen; de gezellen zijn in staat initiatieven te ontplooiën.

Bestuursleden en aktieve mensen hebben steeds geprobeerd de gezellen aan te sporen lid te worden. 41)

De enige andere steden, waar verenigingen zijn of akties gehouden worden, zijn: Haarlem, Den Haag, Rotterdam en Leeuwarden.

Van Haarlem vernemen we na 1872 niets meer. In het voorjaar van 1872 wordt in Den Haag de vereniging 'Bijstand Zij Ons Doel' opgericht.

In oktober 1872 heeft de vereniging overleg gepleegd met de patroons zonder enig succes over afschaffing van nachtarbeid en van zondagswerk. 42)

In 1874 is er overleg met de patroons gaande. Een 'vakgenoot die spoedig het vak verlaat' schrijft als correspondent te Den Haag dat er in de 'Werkmansvriend' staat dat gezelschap en patroon moeten samenwerken. Volgens hem werkt B.Z.O.D. ook samen met patroons. Op een vergadering op 14 juni 1874, waar ook patroons uitgenodigd zijn, wordt de samenwerking besproken. Er zijn echter slechts 30 gezellen en 1 meesterknecht aanwezig. Toch vergadert men en leest de statuten voor. 43)

Op 23 augustus wordt nog een tweede vergadering gehouden. 44) Na augustus worden nog enkele vergaderingen aangekondigd, maar na 1874 is het weer stil.

De Rotterdammers komen, nadat ze even in maart 1872 (een staking) in beroering zijn geweest, weer begin januari '73 in beweging. Op initiatief van de bestuurdersbond (van het A.N.W.V.) wordt eind december/begin januari een Banket-, Koek- en Broodbakkersgezellenvereniging opgericht onder de naam 'Door Goeden Wil Verbonden'. 45)

De redaktie van de Werkman hoopt dat

"... deze vereeniging levensvatbaarheid zal hebben en alzoo voor de werklieden vruchten zal afwerpen." 46)

In augustus van hetzelfde jaar horen we meer van deze vereniging.

Op 10 augustus wordt nl. een vergadering gehouden. Het verslag:

"Na eene en andere besprekingen te hebben gehoord en wederlegt, besloot de vergadering tot oprichting van een A l g e m e e n e n B a k k e r s b o n d, waartoe zij uitnodigt alle bakkersvereenigingen, en ook de medewerking verwacht van die gezellen in plaatsen woonachtig waar geen vereeniging van dien aard bestaat. ... Een ieder die dit wil kan zich opgeven bij de secr. J.A. Huybers sr." 47)

De redaktie vindt het haar taak het plan te bespreken. Daartoe is het volgens haar nodig alle inlichtingen betreffende het bakkersvak, werkuren, loonhoogtes e.d. op te geven. Tevens hoopt de redaktie dat '... het een degelijke bond zal worden.' 47)

Maar deze hoop is ijdel. J.A. Huybers schrijft nog twee keer in de Werkman. Een keer over het nut van het organiseren 48) en een andere keer over 'wat te doen bij ziekte'. 49) De beste remedie bij het laatste is, volgens hem: 'Organiseert U'.

De bond is niet tot stand gekomen, en van 'Door Goeden Wil Verbonden' vernemen we na 1873 niets meer.

De vereniging te Leeuwarden heeft na 1872, nadat de coöperatie tot stand is gekomen, niets meer van zich laten horen. 50)

Na de loonakties van 1872 te Leeuwarden, Rotterdam en Amsterdam, die plaatsvonden met een groot aantal leden, lopen de organisaties leeg. De gezellen zijn niet vast te houden. In drukke tijden bezitten de verenigingen veel leden, in Amsterdam tijdens het hoogtepunt zo'n 4 à 500 leden; in normalere tijden loopt het ledental aanzienlijk terug naar waarschijnlijk 50 of minder. Geldt dit snelle fluktuieren van het ledenbestand voor een beginnende vakorganisatie, des te meer geldt het voor de bakkersgezellenverenigingen, vooral vanwege de zeer lange werktijden. Als er op een gegeven ogenblik het zicht op onmiddellijk succes wegvalt, verdwijnen ook de meeste gezellen weer. De energie en vasthoudendheid om te kunnen volhouden bij akties op langere termijn bezitten de meeste bakkersgezellen niet, en dat is niet zoo verwonderlijk, want de verdoving onder hen is groot. (zie hoofdstuk II)

Er wordt ná 1872 geen loonactie meer gehouden om twee redenen. Ten eerste omdat de vakorganisatie niet sterk genoeg bleek en ten tweede door het inzicht dat er in feite niets verandert bij een afgedwongen loonsverhoging.

De conjunctuur werkte tegen. De arbeiders konden met hun hogere lonen niets meer doen dan voorheen. Veel loonacties waren mislukt. De werklieden beginnen naar andere wegen te zoeken, maar de meerderheid haakt af. De andere wegen, coöperatie en ziekenfonds, blijken ook dood te lopen. Enkele zoeken het in politieke richting. Maar hoe de impasse te doorbreken ?

Het is van belang geweest dat de verenigingen ontstaan zijn. Het laat zien dat de belangen van gezelschap en patroon niet samenvallen, en dat het mogelijk is een vakorganisatie op te richten. Het besef van tegengestelde belangen is nog weinig doorgedrongen in het zieleleven van de bakkersknechts, bakkersgezellen en bakkerij-arbeiders. De kleine patroons zijn het vaak eens met de gezellen. De grote bedrijven zijn pas aan het ontstaan, en de bestaande zijn nog niet uit de kinderschoenen gegroeid. Het nieuwe bedrijf te Leeuwarden had in 1871 slechts 4 gezellen. In Amsterdam zijn er dan al vier grote bedrijven met elk meer dan 10 bakkers.

De economische ontwikkelingen zijn nog niet rijp voor een klassengerichte vakorganisatie. De bedrijfstakgewijze ontwikkelingen zijn pas op gang gekomen, en dan eigenlijk nog alleen maar in het westen.

In 1873 begon de activiteit in te zakken. In 1874 verliep de zaak pas goed. De vereniging te Amsterdam is opgeheven; van de verenigingen in Haarlem, Rotterdam en Leeuwarden horen we niets meer. De enige bestaande vereniging, B.Z.O.D. te Den Haag, doet enkele steriele pogingen om tot een loonactie te komen. ⁵¹⁾

Ook de Internationale is aan het verdwijnen en stelt in 1874 niet veel meer voor.

Een nieuw en schuchter begin. 1874 - 1878

Na de likwidatie van de vereniging te Amsterdam in januari 1874, wordt er in november van hetzelfde jaar een nieuwe vereniging opgericht, onder de naam 'Loon naar Werk' (ook wel 'Loon naar Werken' of 'Loon naar Werk ?'). ⁵²⁾ De vereniging sluit zich in december aan bij

het A.N.W.V., '... met contribueering van af den dag harer oprichting, november j.l.' 53) Een schuchter begin is gemaakt.

Op 3 januari van het volgend jaar wordt een vergadering gehouden als eerste bekendmaking voor de bakkersgezellen te Amsterdam. Het bestuur plaatst een oproep in de Werkman:

"Nogmaals komen wij tot u om op te wekken tot het Vereenigingsleven. Wij zeggen nogmaals, en wij doen dit daarom, omdat zoo dikwijls aan onzen roepstem, zoo niet door allen, toch door weinigen gevolg is gegeven.

Het Bestuur der Bakkersver. Loon naar Werk ? wanhoopt echter niet, maar hoopt dat bij den aanvang van dit pasbegonnen jaar, elke Bakkersgezel dien zegen moge te beurt vallen, dat zij zich als één man, met een vasten wil, aan elkander verbinden, dit zij de wensch van het bestuur." 54)

Op 6 februari en 5 mei worden de vervolgvergaderingen gehouden. 55)

Op 5 mei wordt het bestuur benoemd. Het begin is nogal moeilijk geweest, zoals o.a. blijkt uit een oproep voor een bijeenkomst ter bespreking van huishoudelijke zaken. In de advertentie in de Werkman staat te lezen dat leden én bestuurders uitgenodigd zijn. De vergadering wordt gehouden in het gebouw van de Amsterdamsche Werkmansbond. 56)

Op 14 november is door deze vereniging een meeting belegd. Deze werd vrij druk bezocht en 'er werd warm gesproken'. 57)

In het begin leek het een slappe avond te worden. Maar vele toehoorders namen zelf het woord. Ook was er veel debat. De laatste spreker heeft het over de lage lonen, en vindt het een schandaal dat de bakker zijn gezin niet kan onderhouden. En ook de veel gehoorde klacht dat een jonge bakker moeilijk kan trouwen komt weer naar voren. De gezel komt dan met een voorstel dat in 1872 al eerder geformuleerd werd door een Amsterdammer:

"Stel dat het brood wordt verhoogd met 1 cent, dat geeft voor een bakker die er 700 's weeks verkoopt fl. 7,= meer. Welnu geeft daarvan de grootste helft fl. 4,= aan de gezellen en de kleinste helft fl. 3,= aan de baas en beiden zijn gebaat.

Bravo ! daverde een bakkersbaas en de gansche vergadering met hem." 58)

Maar deze gezel gaat verder dan zijn kameraad uit 1872:

"... maar vereenigt u dan allen, is 't mogelijk, om in overleg met de patroons de schets die ik u gaf te zien verwezenlijkt."

Na deze opwekkende woorden sluiten 100 mensen zich aan. Op de zondag erna was de afdracht van de contributie en volgens de verslaggever gebeurde dat goed.

Veertien dagen later is er een tweede vergadering. Het verslag:

"Mocht de groote zaal niet geheel zoo vol bezet zijn als bij de eerste meeting plaats had, er werd toch even warm en degelijk gesproken en gediscussieerd: maar het beste resultaat was, dat al de aanwezige niet-leden (p.m. 40) tot de vereeniging toetraden. De vereeniging doet groote schreden voorwaarts en belooft onder een goed beheer veel goeds." 59)

Eind februari 1873 waagde 'Loon naar Werk' een meeting ter ondersteuning van het verenigingsleven. De vergadering was echter niet druk bezocht, hoewel enkele niet-leden zich aansloten. De toespraken van de bestuursleden waren hartverwarmend, aldus de verslaggever. 60) Leden van het Centraal Bestuur van het A.N.W.V. waren aanwezig.

De vereniging 'Loon naar Werk' heeft minder akties dan in 1872 gevoerd. De leden en het bestuur proberen door agitatie, propaganda en meetings zoveel mogelijk nieuwe leden te winnen. De leden proberen zich zoveel mogelijk te verdiepen in de wortels van het maatschappelijk kwaad en de vele niet-leden ervan te overtuigen in de vereniging te komen.

In 1877 proberen zij met medewerking van de patroons een nieuw verhuurkantoor op te zetten. Voorzichtig wordt getracht op direkte verbeteringen aan te dringen.

Op 24 september 1877 wordt een vergadering gehouden van patroons en gezellen. De voorzitter

" ... zette in een flinke rede uiteen, dat deze broodbakkers-vereeniging geen werkstaking op 't oog had gelijk de vroegere, maar dat zij er zich geheel op toerustte om in overleg met de patroons de niet benijdenswaardige positie der gezellen te verbeteren en daarbij ook het belang der patroon in 't oog te houden; hij liet hen vervolgens de statuten der vereeniging voorlezen en vroeg of zij op deze iets hadden aan te merken."

De patroons hebben daar weinig op aan te merken. De bedoeling van 'Loon naar Werk' is om met behulp van deze statuten een nieuw verhuurkantoor voor noodhulpen op te zetten. De leden van 'Loon naar Werk' zullen als noodhulp fungeren. 61) Het verhuurkantoor funktioneert in 1879 nog. 62) Duidelijk blijkt uit deze voorzichtige aktie op welke wijze de leden van 'Loon naar Werk' proberen zoveel mogelijk leden te winnen en enige lotsverbetering te bereiken.

In Leiden is in 1876 de eerste vereniging opgericht, waarschijnlijk in april. Deze vereniging houdt op zondag 13 mei een bijeenkomst van bakkersgezellen voor verbetering van de arbeids- en levensomstandigheden.

"In die vergadering werd voorgesteld, ten einde hun loon meer in overeenstemming te brengen met het gevorderde werk en ook met hetgeen in andere vakken wordt verdiend, aan hunne patroons te vragen:

- 1 het getal werkuren te bepalen op 12 per etmaal,
- 2 voor de meerdere uren te vorderen afzonderlijke betaling à 15 per uur voor goede werklieden.

Aangenomen met grote meerderheid van stemmen." 63)

Van deze aktie is verder niets meer vernomen. De patroons zullen het wel afgewezen hebben. In 1891 worden in de Staatsenquête veel lange werktijden opgegeven.

Te Rotterdam heeft in juni 1876 een spontane staking plaats gevonden in de ene broodfabriek, die Rotterdam rijk is. Het is een staking van brooddepôthouders. 64) Zij staken omdat de 'fabriek' de prijs van gebuild tarwebrood met een cent heeft verhoogd.

Te Den Haag is er ook beweging. Het bestuur van de vereniging B.Z.O.D. heeft in een provinciaal dagblad, het reaktionaire 'Dagblad van Zuid - Holland en 's Gravenhage' een advertentie geplaatst met de loonhoogten en arbeidsomstandigheden. Op 11 februari wordt een vergadering gehouden, waar over verdere stappen gepraat zou worden. Tweederde van alle bakkersgezellen was aanwezig. Over het doel van de vergadering was iedere aanwezige het eens, nl. verbetering van de slechte toestanden. Allen stonden als één man op voor het doel. Over het middel werd lang gepraat. Moeten de patroons eerst gevraagd worden zonder machtsvertoon of eerst versterking van de organisatie en daarna pas eisen.

Besloten werd om een circulaire te sturen aan de bazen met de grieven. 65) Opvallend is dat de gezellen zolang over de taktiek van de aktie spreken. Er blijkt een zekere beduchtheid voor de patroons uit. Zij kunnen zich nog niet geheel van de idee fixe bevrijden dat samenwerking met de patroons het voornaamste is. Toch wordt al voorgesteld om door hardere middelen het doel te bereiken. Het nieuwe inzicht van tegengestelde belangen begint al door te breken, alleen nog wat verhuld.

Op de aangekondigde tweede vergadering, waar het verslag van de commissie van niet-leden en het bestuur m.b.t. de bespreking met de patroons voorgelezen zal worden, zijn vele gezellen aanwezig in het gebouw 'Diligentia'. De circulaire is verspreid, maar de patroons reageren op de gebruikelijke manier. Zij stellen dat

" ... zij, afgescheiden van de vraag in hoever zij genegen waren aan het verzoek der gezellen te voldoen, niet daaromtrent in overleg konden treden met het bij hen onbekend bestuur der ver. 'Bijstand Zij Ons Doel'." 66)

Wat er verder van deze aktie geworden is, is niet bekend. De vereniging heeft zich als gevolg van deze aktie in de loop van 1877 bij het A.N.W.V. aangesloten. 67)

In maart 1878 breekt er een konflikt uit over de aansluiting bij het A.N.W.V. In die tijd moet een afgevaardigde voor het A.N.W.V.-kongres gekozen worden. De meerderheid wil zich echter niet laten vertegenwoordigen. De minderheid scheidt zich af en zo zijn 2 verenigingen ontstaan met dezelfde naam, die elkaars bestaan betwisten. 68)

Er is genoeg beweging in deze jaren. Het blijft voorlopig een plaatselijke zaak, en de akties zijn van korte duur. De periode 1874 - 1878 is er een geweest van impasse, van een aarzelend opnieuw beginnen. De akties van 1872 en 1873 waren doodgelopen. Geen enkele aktievorm kon opnieuw aangepakt worden. Toch probeerden aktieve bakkersgezellen opnieuw een vakvereniging op te zetten, die vrij veel succes had. Ondanks een vrij grote apathie op allerlei gebied. Maar veel kon de vereniging niet doen, behalve een halve poging om een nieuw verhuurkantoor op te zetten.

De Sociaal-demokratie in opkomst en 'Loon naar Werk'. 1878

Op het eind van 1876 is de Internationale verdwenen uit het vaderlandse leven. 69) Oud-Internationale mensen beginnen zich dan met meer energie dan voorheen in de vakbeweging te roeren. Binnen het in 1871 tegen de Internationale opgerichte Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond vormen zij een radikale groep. Zij willen het A.N.W.V. omvormen tot een radikale organisatie. Maar evenals het A.N.W.V. in 1871 verhinderde dat de Internationale de organisatorische leiding kreeg in de nederlandse vakbeweging, zo verhinderden de meeste verenigingen en de voorzitter Heldt dat het A.N.W.V. een radikaal karakter verkreeg. Dit leidt op 27 mei 1878 tot de oprichting van een 'Gemengde Vereeniging', naar analogie van de vereniging met dezelfde naam tijdens de Internationale, en op 7 juli 1878 tot de oprichting van de 'Sociaal Democratische Vereeniging'. 70) Hiermee doet de socialistische organisatie haar intrede in de nederlandse politieke verhoudingen.

De smid Ansing en de smedenvereniging hebben daarbij een belangrijke rol gespeeld. Maar ook de bakkersgezellen roeren zich flink. Op de jaarvergaderingen van het A.N.W.V. sluiten zij zich aan bij de radikale vleugel o.l.v. de smidsgezellen in hun pogen het A.N.W.V. om te vormen.

In de loop van 1878 scheidt de bakkersgezellenvereniging 'Loon naar Werk' zich af van het A.N.W.V. 'om geldelijke reden' ⁷¹⁾, evenals B.Z.O.D. uit Den Haag. B.Z.O.D. sluit zich echter weer snel aan, volgens Heldt nadat zij opnieuw opgericht is. ⁷²⁾

'Loon naar Werk' wordt afdeling van de Sociaal Democratische Vereeniging. Op het jaarlijks kongres in december 1878 van het A.N.W.V. is de vereniging als gast aanwezig, tezamen met de andere sociaal-demokratische vakverenigingen van suikerbakkers, kuipers en smeden een radikaal front vormend. ⁷³⁾

Met de oprichting van de S.D.V. begint 'een nieuwe fase in de geschiedenis van de nederlandse arbeidersbeweging' ⁷⁴⁾ en ook een nieuwe fase in de geschiedenis van de nederlandse vakbeweging. De sociaal-demokratische partij en de vakverenigingen zijn ná 1878 sterk met elkaar verbonden, meer dan het geval was in de periode van de Internationale (1869 - 1876). Na 1878 is er een sociaal-demokratische bakkersgezellenvakvereniging.

De weerslag volgde terstond. Uit onvrede met 'Loon naar Werk' ontstaat, nog in 1878, de bakkersgezellenvereniging 'Ons Genoegen', oorspronkelijk een toneelclub, een neutrale vereniging, die geen vak-aktie voerde noch politieke eisen formuleerde. ⁷⁵⁾

De beide verenigingen blijven van 1878 tot 1890 naast elkaar bestaan. ⁷⁶⁾ De strijd om het karakter van de vakbeweging is nu definitief begonnen.

III. 3 Van sociaal-demokratie naar algemene vakorganisatie 1879 - 1893

"Ik vind het dus onnodig den middenweg te kiezen, die ons tenslotte toch brengen zal in den strijd tegen 't privaatbezit."

(Te Boekhorst in 'Recht voor Allen', 6/7-12-1892)

Op het einde van het jaar 1878 zijn er niet veel vakverenigingen van bakkersgezellen. In Amsterdam bestaan Loon naar Werk en een toneelvereniging 'Ons Genoegen'; in Den Haag bestaat de vereniging 'Bijstand Zij Ons Doel'. Veel activiteiten hebben deze verenigingen niet.

B.Z.O.D. is aangesloten bij het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond; Loon naar Werk simpatiseert met de pas opgerichte Sociaal-Demokratische Vereniging.

De situatie in het begin van 1879 is dan als volgt: een sociaal-demokratische partij en Loon naar Werk aan de linkerzijde, het A.N.W.V. en B.Z.O.D. aan de rechterzijde evenals veel niet-aangesloten verenigingen en de konfessionele verenigingen (Patriomonium, 1877).

De sociaal-demokratische vereniging te Amsterdam, in 1881 met zusterverenigingen te Den Haag en Haarlem gefuseerd tot Sociaal-Demokratische Bond (S.D.B.) werd opgericht door Willem Ansing, een oud Internationale-aanhanger, en enkele van zijn medestrijders. De S.D.B. zal een belangrijke rol gaan spelen in de ontwikkelingen en discussies van vakverenigingen.

Een andere belangrijke gebeurtenis is het bedanken van predikant Ferdinand Domela Nieuwehuis voor het ambt in de kerk. In 1879 richt hij het blad 'Recht voor Allen' op en sluit zich aan bij de pas opgerichte S.D.V.. Domela Nieuwehuis zal in de jaren na 1880 zo'n belangrijke rol gaan spelen, dat velen de S.D.B. en de persoon Domela als één geheel zien, zoals Vliegen zegt:

"Wie echter de geschiedenis schrijft der Nederlandsche socialistische beweging tot aan het jaar 1894, schrijft meteen de geschiedenis van het openbare leven van Domela Nieuwehuis en omgekeerd."77)

Beginnende strijd. 1879 - 1884

In de eerste jaren na de oprichting van de S.D.V. is er weinig mogelijkheid dat de vereniging groeit. Er zijn weinig propagandisten. In een brief aan Domela Nieuwenhuis schrijft Ansing dan ook (op 25-8-'78):

"Wij vermenen dat de zaak rijp is in Nederland om ernstig op te kunnen treden. Doch wij missen datgene wat men in Duitschland en elders heeft, namelijk Woordvoerders. Van ons arbeiders en burgers kan men met grond zeggen: "het vleesch is gewillig maar de geest is zwak. Dat is zeker: Indien wij meer publiciteit aan onzen zaak konden geven, wij vele leden zouden krijgen. ... Wij moeten agitatie maken, de slapers wakker schudden en de intriganten ontmaskeren. Daar is geld voor nodig door een flink ledental innen we eene flinke contributie, dat niet aan zieke of doode uitkeering wordt, maar besteed wordt aan de verspreiding van onzen beginselen, door zoo veel mogelijk in geheel Nederland afdeelingen op te richten: (want de Werkmansbode volstrekt niet en behoort meer tot de Fortschritt partij) !" 78)

Vanaf 1880 beginnen Domela en andere propagandisten de werklieden en arbeiders toe te spreken in vergaderingen. Veel aanhang verkrijgen ze nog niet.

De bakkersvakverenigingen in Nederland zijn niet actief op welk gebied dan ook. In Amsterdam en Den Haag worden konflikten uitgevochten over de richtingen en over het karakter van de vakvereniging. De vereniging 'Loon naar Werk' heeft zich afgescheiden van het A.N.W.V. en simpatiseert met S.D.V. Dat levert een daverend konflikt op binnen eigen gelederen.

Aan de ene kant staan leden, die aansluiting willen bij het A.N.W.V., lid zijn van de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht, die trouwe lezers zijn van de Werkmansbode, een loonaktie wilden houden en die de jaarlijkse feestviering voor niet-leden willen afschaffen. Aan de andere kant leden die niets onbeproefd laten om ... ' ... onze vakvereniging met zijn flink motto: "Loon naar Werk" te doen wegsmelten in eene toneelvereniging "Ons Genoegen", uit hun midden voortgesproten.' 79)

Het konflikt tussen beide richtingen ontstond toen het A.N.W.V. in oktober 1879 aan alle niet-aangesloten verenigingen een circulaire zond om voor aansluiting te pleiten. De tegenstanders willen aansluiting verhinderen (Grau, een locaalhouder). De voorstanders (o.a. Domhoff (voorz) en G. Loohuys (1^e secr.)) willen aansluiting en nemen het spaarbankboekje en de banier na een vergadering mee.

De scheiding is hiermee definitief een feit. 'Loon naar Werk' sluit zich weer aan bij het A.N.W.V.. 'Ons Genoegen' verdwijnt voorlopig uit het beeld. De akties, de belangrijke ontwikkelingen gaan vanaf 1880 van de vereniging 'Loon naar Werk' uit. De leden zijn actief, en simpatiseren met de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht, de S.D.B. en het A.N.W.V.

Het A.N.W.V., de enige vertegenwoordiger van vakverenigingen in Nederland, is door het vertrek van de christelijke Patrimoniumleden minder een rechtse partij geworden.

Bij het A.N.W.V., officieel liberaal getint, sluiten vele vakorganisaties zich aan, ook degene die in feite tegenover de beginselen staan. De behoudende vereniging 'Ons Genoegen' heeft zich echter nooit aangesloten.

Ook in Den Haag splitst de vereniging B.Z.O.D., al in maart 1878. De verschillen zijn duidelijk. 'Loon naar Werk' en de 'minderheids'-B.Z.O.D., beide aangesloten bij A.N.W.V. hebben ... " ... hun beginsel op een echte werkmansleest geschoeid" 80)

Zij willen verandering in de slechte levensomstandigheden aanbrengen. 'Ons Genoegen' en de 'meerderheids'- B.Z.O.D. vormen een gezelligheidsklubje met veel feestjes.

Bij de inwijding van het nieuwe jaar 1880 vraagt Heldt zich af wat de vakverenigingen doen. "waar zijn ze, en wat doen ze?" Ze missen de getalsterkte om wat te kunnen doen, vindt Heldt.

"Toch doen ze wat; zij zorgen voor de zieken en dooden, ook voor de ouden van dagen, ze verleen broederlijke hulp aan weduwen en wezen van overleden leden, ze bemoeien met politiek en bijna allen hebben zij zich voor algemeen stemrecht verklaard en zij ijveren er voor dat te verkrijgen. Ook leggen zij zich op toneelspel toe en voor velen is die liefhebberij 't voornaamste doel geworden." 81)

Heldt besluit met de oproep nu actie te ondernemen om zich aan de spits der vakverenigingen te stellen.

De vereniging 'Loon naar Werk' stuurt een adres aan de tweede Kamer met adhaesie voor de vereniging voor Algemeen Kies- en Stemrecht. Ze stuurt fl. 5,- aan deze vereniging, vanwege 'hare ingenomenheid met het streven dier vereeniging', 83) en op het kongres van A.N.W.V. neemt Domhoff ... " ... deze gelegenheid te baat om de vereeniging Algemeen Kies- en Stemrecht te Amsterdam in zedelijken en stoffelijken steun bij de afdeelingen aan te bevelen." 84)

Een politieke actie van deze vereniging, die een uitzondering is in het vaderlandse vakverenigingswezen.

Domela schrijft in een redactioneel commentaar in 'Recht voor Allen' dat de vakverenigingen hervormd moeten worden. De 'ziekepotten' moeten veranderd en het verbod voor de verenigingen om aan politiek te doen moet opgeheven worden. Hiermee zet Domela en de S.D.B. de aanval in tegen het A.N.W.V. Revolutionaire elementen gaan zich binnen de liberale verenigingen weren om hun socialistische idealen ingang te doen vinden.

De vereniging 'Loon naar Werk' is zo'n 'hervormde' vakvereniging. Tot en met het jaar 1884 is er weinig verandering op dit gebied. De propagandisten van de S.D.B. gaan wekenlang op pad, maar hebben nog weinig succes.

De sociaal-demokratische vakverenigingen. 1885 - 1890

De S.D.B. heeft zoals gezegd veel aan propaganda gedaan vanaf 1880. Het heeft echter weinig succes. Ook de propaganda van 'Loon naar Werk' slaat niet aan. Ook de meetings lopen stuk op de desinteresse van de bakkersgezellen.

Er zijn echter een aantal ontwikkelingen aan de gang, die van beslissende invloed zullen zijn op de strategie en doel van de propaganda van de S.D.B. en de sociaal-demokratische vakbeweging.

Zoals gezegd is er binnen de arbeidende klasse rond 1850 interne gelaagdheid, werklieden en arbeiders. Deze beide lagen hebben totaal andere levensomstandigheden en een andere levenshouding.

Ten tijde van de Internationale zijn voornamelijk werklieden georganiseerd in de vakverenigingen.

Arbeiders organiseren zich niet, want noch

" ... de radikale democraten van de jaren veertig (hongeroproeren en Damoproer), noch de volksmannen uit de periode 1850-1870 (De Vletter-oproer), noch ook de nederlandsche sekte van de Eerste Internationale slaagde erin om de lagere volksklasse te organiseren in haar emotionele, spontane verzet." 85)

Werklieden organiseerden zich wel i.t.t. de arbeiders, maar deze organisaties waren te krachteloos.

Rond 1885 begint dit echter te veranderen. Werklieden verproletariseren. Het karakter van de ambachtelijke arbeid verandert, de opkomende mechanisering bedreigt de ambachtelijke kennis van de gezellen en het ontwikkelingspeil wordt aangetast. Zij radikaliseren. Bakkersgezellen zien steeds meer brood-'fabrieken' ontstaan, waar andere verhoudingen zijn dan in het kleinbedrijf. Het bewustzijn dat arbeiders een tegengesteld belang hebben dan de bazen begint langzaam door te dringen. Het inwonen bij de patroon verdwijnt. De arbeidsomstandigheden verbeteren iets. De zeer lange werktijden beginnen te verdwijnen. Het personeel in de broodfabrieken begint te 'verproletariseren'. 86)

Bij de 'arbeiders' treden ook veranderingen op, die tot gevolg hebben, dat zij in grote eenheden gaan werken. In de haven worden de werkzaamheden sterk uitgebreid. In de venen treden veel stakingen op door de landbouwkrisis van rond 1890. In het bouwvak, dat sterk toenam door de uitbreiding van de steden, zijn eveneens een groot aantal mensen bij elkaar.

De S.D.B. grijpt hierop in en wil deze arbeiders tot duurzame vakorganisatie aanzetten. Bekend zijn de pogingen van de S.D.B. onder de textielarbeiders in Twente (1888) en onder de veenarbeiders in Friesland (1890).

Door economische ontwikkelingen, m.n. schaalvergroting, mechanisering en crisis, en door de voortdurende agitatie van de S.D.B., radikaliseren de werklieden en gevoelen de arbeiders de wens tot organisatie. De S.D.B. wordt een verzamelpunt van werklieden en arbeiders met een massa-aanhang.

De radikalisering van de werklieden betekende voor de bakkersgezellen afscheiding van het A.N.W.V. en aansluiting bij de S.D.B. De propaganda wordt uitgebreid en versterkt.

De S.D.B. gaat meer aandacht besteden aan de vakorganisatie. Want de vakbeweging was zwak.

In 1885 neemt de S.D.B. op haar kongres het besluit dat waar 15 mensen ⁸⁷⁾ in een zelfde vak aangesloten zijn bij een afdeling zij verplicht zijn een vakvereniging op te richten. De aldus gevormde vak-vereniging is niet verplicht zich bij de S.D.B. aan te sluiten. In 1887 is het aantal vakverenigingen (18) groter dan het aantal gewone afdelingen (17). In Amsterdam proberen de vakverenigingsmensen de vakvereniging tot grondslag van de partijorganisatie te maken. ⁸⁸⁾ Dit resulteerde in het volgende artikel van het reglement:

"Art. 1. De Sociaal-Demokratische Bond in Nederland bestaat uit afdeelingen en verspeide leden. Deze afdeelingen bestaan uit vak-gemengde en vrouwenverenigingen, die uit hun midden het plaatselijk bestuur kiezen en die met alle ten dienste staande middelen streven naar de verwezenlijking der beginselen, neergelegd in het programma der partij." ⁸⁹⁾

In artikel 16 wordt nog eens herhaald dat 15 personen, werkzaam in een zelfde vak, uit de gemengde of vrouwenverenigingen een vakvereniging dienen op te richten.

Deze activiteiten hebben tot gevolg dat de strijd binnen de bestaande vakverenigingen om de richting sterker wordt.

De strijd wordt in de bakkersgezellenbeweging het eerst aangevat door 'Loon naar Werk'. De vereniging treedt uit het A.N.W.V. en wordt in januari 1885 lid van de S.D.B., ⁹⁰⁾ De redactie geeft het volgende optimistische commentaar: "Bravo voor elke vereeniging, die medehelpt om langs radicalen weg beterschap te bewerken."

In 1885 blijft de vereniging slechts 8 maanden lid. In september van dat zelfde jaar scheidt de vereniging zich noodgedwongen af,

omdat de patroons alle leden dreigden te ontslaan als men nog kontakt had met de socialisten.⁹¹⁾ De vereniging telde op dat moment ongeveer 30 leden. Belangrijke mensen in deze vereniging zijn Loochuys, Domhoff, Sluyter, van Uggelen, Stenneke en te Boekhorst (na 1891), allen met een duidelijke voorkeur voor het socialisme.⁹²⁾

In februari 1886 is Loon naar Werk weer aan gesloten bij de S.D.B.⁹³⁾

Vanaf dat ogenblik begint ze een harde agitatie en propaganda om zoveel mogelijk leden voor de vakvereniging en politieke partij te winnen.

De statuten van Loon naar Werk geven een duidelijk inzicht van wat de vereniging wil:

"artikel 2; De vereeniging, het nut der onderlinge eensgezindheid erkennende om tot verbetering der arbeiderklasse te komen, verklaart zich bij de Sociaal-Demokratische partij aangesloten te hebben en verplicht zich bij deze, de eischen van de arbeidersklasse, neergelegd in het program der partij, te helpen verwezenlijken."⁹⁴⁾

De taktiek van deze vereniging, is door middel van propaganda, openbare vergaderingen en diskussies te proberen de vakgenoten te bewegen zich aan te sluiten bij de vakverenigingen.

De activiteiten nemen snel toe. In 1886 worden 5 huishoudelijke en één openbare vergadering gehouden.⁹⁵⁾ De openbare vergadering heeft als onderwerp 'Waarom Vereenigt Gij U?', met J. Fortuyn als spreker.⁹⁶⁾

In 1887 wordt er 15 maal huishoudelijk vergaderd. In juli wordt in Recht voor Allen een oproep geplaatst om zich aaneen te sluiten. In die oproep wordt gesteld dat men niet op de patroon moet vertrouwen en dat het werkloos zijn niet aan de gezel ligt. Het besluit aldus:

"Komt vakgenoten aan de fabrieken en die van de particuliere bakkers, sluit u bij onderstaande vakvereeniging aan, om te zamen onze belangen te bespreken en onze rechten te veroveren. Door vereniging allen verbetering; alleen is men niets. Elken zondag in de maand vergadert men in het Volkspark, des morgen tusschen 12 en 1 uur."⁹⁷⁾

Op 14 augustus wordt een belangrijke openbare vergadering gehouden, waar Te Boekhorst over 'de Toekomst' en P.J. Penning over 'Genade of Recht' spreekt. Twintig mensen worden lid.⁹⁸⁾

De vereniging is actief binnen de S.D.B. en behandelt de kongresvoorstellen zeer uitvoerig.⁹⁹⁾

In december blijkt dat niet iedereen op vergaderingen aanwezig is, want in de oproep voor een belangrijke vergadering begint het bestuur met de hartekreet: "Wat u beweegt om altijd uw plicht te verzaken, weten wij niet."¹⁰⁰⁾

In deze jaren proberen sociaal-demokratische bakkersgezellen verenigingen in andere steden op te richten of bestaande verenigingen van karakter te veranderen. De gezellen proberen de neutrale verenigingen om te zetten in sociaal-demokratische verenigingen. De 'ziektepotten' moeten strijdorganisatie worden. J.G. van Zelm vertelt in 1918 van deze strijd om het karakter van de vakorganisatie:

"In die organisaties bezielde ons de gedachte: hoe kunnen wij zulke ziektepotten omgooien en er strijdorganisaties van maken, want ernstig en diep werd toen reeds gevoeld dat alléén door een socialistische partij de maatschappij niet zou verbeteren, maar dat het patronaat op zijn economisch terrein diende bestreden te worden.Soms gelukte het ons een der onzen verkozen te krijgen als penningmeester en dan waren de rapen gaar. Discussiën over neutraal en niet neutraal waren op iedere vergadering schering en inslag. Tooneelen van soms hardhandigen strijd in zulke vergaderingen waren geen zeldzaamheid. Hier gelukte het ons zoo'n organisatie om te zetten en daar waar dit niet gelukte, stichtten wij er een naast."¹⁰¹⁾

Zowel in Rotterdam als in Den Haag wordt geprobeerd zulke strijdorganisaties te vormen.

In Den Haag is het niet gelukt om een neutrale vereniging om te vormen en wordt 'Loon naar Werk' opgericht, die wel akties ter hand gaat nemen. De eerste daad is het organiseren van een openbare bijeenkomst om het standpunt van de vereniging te presenteren op 24 juli 1887,¹⁰²⁾ nadat op 10 juli een vergadering was gehouden voor de oprichting van een bakkersvereniging.¹⁰³⁾ Twee belangrijke mensen in 'Loon naar Werk' afd. Den Haag zijn G.W. Warnar (voorzitter), een gezel die al in 1869 pogingen had ondernomen om een vereniging op richten, en J. Hannema (sekretaris), een S.D.B.-er. Op de vergadering werd de vraag behandeld waarom een tweede vereniging nodig was. Maar dat is duidelijk, de leden van 'Loon naar Werk' vinden de bestaande vereniging B.Z.O.D. te behoudend.

B.Z.O.D. voert geen enkele aktie, maar wacht af tot er genoeg leden zijn. Bovendien wil ze alleen overleg met de patroons. 'Loon naar Werk' wil politieke aktie. Daarvoor heeft ze veel propaganda-avonden, agitatie en openbare meetings. In oktober sluit ook zij zich aan bij de S.D.B.¹⁰⁴⁾

Begin mei 1888 doet de dan 25 jarige Johan te Boekhorst zijn intrede als sekretaris van 'Loon naar Werk' afd. Den Haag.¹⁰⁵⁾

In Rotterdam was in 1881 een vereniging opgericht met de naam 'Bijstand Zij Ons Doel', een ziekenfonds.

De leden van 'Loon naar Werk' proberen ook in Rotterdam een sociaal-demokratisch getinte vereniging te verkrijgen. Op 6 juni worden de Rotterdamse bakkersgezellen opgeroepen door van Uggelen om een afdeling van 'Loon naar Werk' op te richten.¹⁰⁶⁾ Op 15 juli houden de Amsterdammers een openbare vergadering.¹⁰⁷⁾ Ook in Rotterdam wordt waarschijnlijk nog in juli een vereniging opgericht naast de bestaande (B.Z.O.D.), met de naam 'Loon naar Werk' afdeling Rotterdam.¹⁰⁸⁾ Op 25 november houdt deze vereniging een openbare bijeenkomst met een Hagenaar als spreker, T. Bruinsma, over de 'slavenarbeid der bakkers'. In het eerste jaar spreken voornamelijk Hagenaars. Tijdens die bijeenkomst volgt er geen debat, daar de ...

"...heeren bestuursleden van het pensioen en de 'Ondersteuning zij ons doel' vereeniging afdropen als honden die slaag hadden gehad."¹⁰⁹⁾

Drie verenigingen met dezelfde naam, waarvan twee zeker aangesloten bij de S.D.B., in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam met sociaal-demokratische signatuur, geven de richting aan van de komende diskussies over het karakter van de vakvereniging.

Deze drie verenigingen hebben een soort landelijk verband gevormd, zonder dat er sprake was van het stichten van een bond en het vormen van een hoofdbestuur. Wel is het een paar keer ter sprake gekomen op huishoudelijke vergaderingen.¹¹⁰⁾ Wel gedragen de verenigingen zich alsof er een landelijke bond is opgericht. Samenwerking is er in ieder geval wel geweest. Leden uit Den Haag en Amsterdam gaan naar Rotterdam om de vereniging in de eerste maanden te helpen.¹¹¹⁾ Openbare vergaderingen worden door alle leden van de drie verenigingen bezocht. De taktiek en strategie is hetzelfde.

In deze jaren ontstaan veel sociaal-demokratische vakverenigingen, o.a. bij de meubelmakers, typografen en timmerlieden.

Het zijn voornamelijk propagandaklubs om vakgenoten te overtuigen dat politieke aktie beter is dan economische vakaktie, want zoals te Boekhorst nog in 1892 uitdrukt de ...

"...kwijnende takken der industrie wederom uit 't slijk halen, zou m.i. even zoo goed zijn, als te trachten de maatschappij van haar kwalen te genezen, zonder het privaatbezit te vernietigen."112)

Door de vakgenoten te laten zien dat vakeisen nooit ingewilligd worden, proberen de sociaal-demokratische voorvechters hen in de S.D.B. te krijgen. De aktie voor zondagsrust wordt bv. voor propaganda gebruikt. 113)

Het onderwerp op de vergaderingen, zover te achterhalen, is meestal een algemeen onderwerp m.b.t. de socialistische beweging of de noodzaak voor aaneensluiting. Soms wordt een openbare vergadering gehouden ter versteviging van de organisatie. 114)

De sociaal-demokratische vakverenigingen nemen zowel in aantal als in ledental toe. Daarnaast blijven neutrale of A.N.W.V.-achtige verenigingen bestaan. De strategie van de sociaal-demokratische verenigingen komt door deze uitbreiding onder druk te staan. Want door de verscherping van de klassenstrijd en de grotere aanhang zijn ze in staat om meer te worden dan propagandaklubs, en grote akties te ondernemen. Daarnaast ontstaan een aantal verenigingen van bakkersgezellen in andere steden met een niet-sociaal-demokratische signatuur. In Zaandam wordt op 20 september 1888 een gemengde bakkersvereniging opgericht. Bakkerszoons (d.w.z. zonen van patroons) kunnen ook lid worden. Vooralsnog houdt deze vereniging zich voornamelijk met gezelligheid bezig. 115) In Groningen bestaat ook rond deze maand een vereniging. 116)

In Leiden bestaat ook een vereniging. 117)

Het jaar 1888 is erg onrustig voor de arbeidersbeweging. In de friese, groningse en drentse venen en in de twentse textiel breken omvangrijke stakingen uit. In Twente is het grootste konflikt. De textielbaronnen nemen een onverzoenlijke houding aan. Het blad Recht voor Allen organiseert grootscheepse steunbewegingen. Ook in 1889 komen veel akties en stakingen voor. Half oktober 1889 staken in Rotterdam de metaalbewerkeren, nadat de bootwerkers hun staking begin oktober al met succes beëindigd hadden. Onder invloed van deze omvangrijke stakingen, komen ook de bakkersgezellen in beweging.

Zowel bij de metaalbewerkers als bij de bootwerkers, die voor het eerst een vakorganisatie oprichten, gaan de initiatieven uit van de sociaal-demokraten. Veel bootwerkers en metaalbewerkers zijn echter anti-socialistisch.

Bij de bakkers te Rotterdam neemt ook een sociaal-demokratische vakorganisatie het initiatief.

Op 6 oktober wordt een vergadering gehouden. Op deze openbare bijeenkomst wordt een commissie (van leden en niet-leden) gekozen die de eisen tot verbetering van de situatie moet samenstellen. Als de patroons de eisen niet inwilligen dan zal er een nieuwe vergadering op 20 oktober gehouden worden. De eisen zijn: 12 uur werk per etmaal, zaterdags 18 uur, 20 cent loon per uur; overwerk 40 cent. ¹¹⁸⁾ Op dezelfde dag houdt ook de behoudende vereniging B.Z.O.D. een bijeenkomst, waar gezegd wordt dat men in de beste verhouding met de patroons de verbeteringen wil door voeren. ¹¹⁹⁾ Maar de verdere ontwikkelingen gaan langs B.Z.O.D. heen.

Op de 20ste worden de antwoorden van de patroons voorgelezen, die ... " ... alles behalve vleidend, zo niet beleedigend" ¹²⁰⁾ waren. Ze vragen namelijk de handtekeningen van de gezellen. Deze doen het, maar geven alleen het aantal van de personen aan de patroons door. ¹²¹⁾ Drie sprekers, Te Boekhorst, Buys en Visser, dringen allen aan 'op organisatie' omdat 'werkstaken voor ongeorganiseerde krachten zeer gevaarlijk is.' ¹²²⁾ Buys is de voorzitter van het comité, maar is geen lid van 'Loon naar Werk' afd. R'dam. Een week later op zondagmiddag 27 oktober wederom een bijeenkomst. Buys deelt mee dat 2 broodfabrieken en 3 patroons op de eisen zijn ingegaan, en stelt voor om de andere patroons uitstel tot woensdag te geven. Maar na herhaald geroep "Staken. Staken. Geen uitstel" wordt besloten om slechts tot 's avonds 8 uur uitstel te verlenen. Leden van de commissie gaan alle bakkerijen langs, die mondeling toestemmen. ¹²³⁾ De staking gaat niet door.

Op 30 oktober blijkt echter dat de mondelinge beloften door de patroons verbroken worden. Op zaterdag de 2^e november worden ook nog veel gezellen ontslagen. ¹²⁴⁾ Op de zondag daarna wordt een felle bijeenkomst gehouden. Te Boekhorst valt Buys aan, die tussen-voorstellen gedaan zou hebben. ¹²⁵⁾ De patroons geven toe dat ze alleen met de eisen meegegaan zijn om het verzet van de socialisten te breken. ¹²⁶⁾ Want dit is wel duidelijk, de sociaal-demokraten hebben de actie ingezet en doorgevoerd.

Het verzet van de gezellen is gebroken. Op 10 november wordt er nog een nieuwe vergadering gehouden, waarbij met 153 tegen 25 stemmen besloten wordt de eisen vast te houden. De meesten waren overigens ontevreden over de houding van de commissie.¹²⁷⁾ De aktie loopt verder dood. Ook in Amsterdam wordt een soortgelijke aktie gevoerd. Op 10 november wordt een vergadering gehouden. Er zijn 350 mensen binnen, en 350 buiten. De vergadering was voorbereid door een commissie uit de vereniging 'Loon naar Werk', die op 3 november samengesteld was. Nadat uit de zaal geroepen wordt dat een nieuwe vereniging opgericht moet worden voor er tot aktie overgegaan kan worden, stelt Van Uggelen, de voorzitter der vergadering, een motie voor om zich en bloc bij 'Loon naar Werk' aan te sluiten. Dan staat Nieuwland op, de voorzitter van 'Ons Genoegen', en stelt dat niet iedereen het met de beginselen van 'Loon naar Werk' eens is, want zij is aangesloten bij de S.D.B. Na diskussie wordt de motie van Van Uggelen teruggetrokken en wordt aangeraden zich bij één van beide verenigingen aan te sluiten, waar druk gebruikt van gemaakt wordt. Er was een goede geest en solidariteitsgevoel. Ook hier wordt een commissie van beide verenigingen ingesteld om de grieven te formuleren.¹²⁸⁾

Op 24 november, 1 en 8 december worden vervolg vergaderingen gehouden. Alle keren was het stampvol. Domhoff en Meyer doen voorstellen; terwijl Nieuwland voorzitter is. Op 24 nov. worden ongeveer dezelfde eisen gesteld als in Rotterdam. De patroons krijgen 14 dagen bedenktijd. In de diskussie wordt steeds benadrukt dat de organisaties sterk moeten zijn. Op 1 december laat een bestuurslid een waarschuwing horen, dat de organisatie van doorslaggevende betekenis is. Over de verhouding tussen 'Loon naar Werk' en 'Ons Genoegen' zegt hij:

"Ook meende hij dat men elkander eerst beter moest leeren kennen en weten in hoever men op elkander zal kunnen vertrouwen, vooral in den tijd dat de nood aan den man komt en "pal" moet worden gestaan. Daarom, meende hij, moet men eerst beter vereenigen." ¹²⁹⁾

Na nog een vergadering op de 28e december, besluit men om een bijeenkomst met patroons te houden.¹³⁰⁾ Op 2 januari 1890 komen 7, en op 16 januari geen één patroon opdagen.¹³¹⁾ Op een huishoudelijke vergadering van beide besturen op 2 februari, besloot men aan de eenmaal gestelde eisen vast te houden. Tot staken is het niet gekomen, omdat de organisatie niet sterk genoeg was.¹³²⁾ Op 16 maart roepen de beide besturen nogmaals op tot verenigen.¹³³⁾

Bij deze akties te Amsterdam en Rotterdam ben ik uitvoerig stil blijven staan, omdat ze een einde van een tijdperk en het begin van een nieuw markeren.

De leden van de sociaal-demokratische vakverenigingen, de 'Loon naar Werk'- afdelingen, willen zoveel mogelijk mensen winnen voor hun vakvereniging, die politieke eisen op de voorgrond stelt. Vak-eisen worden gebruikt om politieke ideeën duidelijk te maken. Door de groei van de drie verenigingen 'Loon naar Werk' worden grotere akties mogelijk. Niet iedereen wil georganiseerd zijn in sociaal-demokratische verenigingen. Dit betekent dat de strategie om zoveel mogelijk vaklieden in de sociaal-demokratische vakverenigingen te krijgen in feite mislukt is, precies op het moment dat er werkelijk grote akties gevoerd kunnen worden. De strategie verandert en wordt dan om algemene vakverenigingen en vakbonden op te richten. Hoewel de discussie hierover nog 4 lange jaren zal duren, is deze ontwikkeling niet tegen te houden. De bakkersgezellen in Amsterdam zijn één van de eersten, die zich algemeen organiseren. Want als gevolg van de aktie stichten de neutrale vereniging 'Ons Genoegen' en de sociaal-demokratische vereniging 'Loon naar Werk' half mei de Bakkersgezellenbond.¹³⁴⁾ De beide verenigingen fuseren in 1891 onder de naam 'Ons Genoegen is Loon naar Werk'.

De bond heeft buiten Amsterdam 5 afdelingen, t.w. Den Haag, Groningen, Leeuwarden, Rotterdam en Zaandam.¹³⁵⁾ De afd. Zaandam, als ziekenfonds opgericht, is dan geradikaliseerd.

Er wordt een concept-reglement gemaakt, dat later goedgekeurd zal moeten worden door het referendum van alle aangesloten leden. Het reglement luidt als volgt:¹³⁶⁾

STATUTEN VAN DEN NEDERLANDSCHEN BAKKERSGEZELLENBOND.

- Art. 1 De bond heeft voor doel, alle bakkersgezellen en aanverwante vakken onder haar banier nationaal te vereenigen.
- Art. 2 De bond streeft naar opheffing van den overmatigen arbeid der bakkersgezellen.
- Art. 3 Hij tracht dat doel te bereiken door het houden van openbare- en cursusvergaderingen, ter bespreking der sociale vraagstukken.
- Art. 4 Hij richt zooveel mogelijk door geheel Nederland bureaux op voor statistiek en verspreidt geschriften.

De doelstelling en statuten zijn algemeen geformuleerd om zo veel mogelijk bakkersgezellen in de bond te krijgen. De kontributie is 5 cent per lid en per maand.

Het is de eerste geslaagde poging tot een landelijke bond. In de tijd van de verenigingen 'Loon naar Werk' was er wel contact maar geen formele regeling. Er wordt geen hoofdbestuur gekozen, maar het bestuur van de ver. 'Ons Genoegen is Loon naar Werk' neemt de centrale taken op zich.

De rol van het A.N.W.V. is daarmee definitief voorbij. De neutrale verenigingen zijn verdwenen of spreken geen enkele rol meer. ¹³⁷⁾ Daarvoor in de plaats komen algemene verenigingen, die sterke vak-actie kunnen voeren.

De soc.-dem. verenigingen voor de bakkersbeweging, de 'Loon naar Werk'-en, zijn de voorlopers geweest van de 'algemene' verenigingen, omdat zij door hun niet aflatende agitatie en propaganda de aanzet hebben gegeven tot een breder nadenken over de richting en het karakter van de vakbeweging.

De Arbeidsbeurs. 1890 - 1893

Nadat in 1877 al een actie voor een arbeidsbeurs redelijk geslaagd was (de beurs werkte in ieder geval tot 1879), proberen de beide verenigingen Loon naar Werk en Ons Genoegen, het nog eens in 1890. Zij hebben een vergadering bijeengeroepen voor alle vakverenigingen op 11 mei 1890. F. Sluyter zet daar uiteen op welke wijze de kantoren van huur en verhuur in kroegen (de zg. bakkersherbergen) worden gehouden. Gezien het aantal noodhulpen, een instituut dat hand over hand toeneemt, moet de regeling krachtig ter hand worden genomen. Om het werven in kroegen tegen te gaan moet er een arbeidsbeurs van gemeentewege komen. De aanwezige waren niet allemaal met het plan ingenomen. Want men ...

" ... was van oordeel, dat de bakkers van hun standpunt gelijk hadden, doch dat niet opging met alle andere vakken. Het oprichten van een arbeidsbeurs van gemeentewege werd genoemd 'een dood kind met een lam handje'. Subsidie van de gemeente kan men toch niet krijgen; waar de arbeider iets wil, zijn altijd de 'groote heeren' erbij, om hem den kop in te drukken." ¹³⁸⁾

Op voorstel van Beets, een bestuurslid van de timmerliedenklub D.E.V., besluit men eerst nog propaganda te maken en dan weer een bijeenkomst uit te schrijven.

Op 23 juni vindt deze plaats. ¹³⁹⁾ Er zijn 17 vakverenigingen aanwezig. Sluyter zegt dat er aan de beurs enkele voorwaarden zijn verbonden:

1. elke vakvereniging zendt een sekretaris naar het buro
2. bestuur gekozen uit vakverenigingen (met eigen lokaal)
3. bestuur treedt op als Kamer van Arbeid om arbeids-geschillen op te lossen. 140)

Na een breedvoerige diskussie ontvangt de bakkersgezellenklub machtiging de zaak breder uiteen te zetten, in een brochure. Dat is blijkbaar niet gebeurd. In oktober wordt een adres aan de gemeenteraad opgesteld voor de arbeidsbeurs ondertekend door 19 vak-verenigingen met de eisen:

- . centrale beurs met bibliotheek
- . gekozen bestuur uit vakver. en als Kamer van Arbeid
- . kosten gedragen door de gemeente. 141)

Adhaesie kan men betuigen aan P. van Uggelen.

F. Sluyter (in de Enquête 1890) zegt op een vraag of het niet veel verder gaat dan een arbeidsbeurs op zich:

"Dat spreekt, wij wenschten de zaak in dier voege te hebben, dat zij in eens goed geregeld was en tot voorbeeld kan strekken voor andere steden." 142)

Dit verzoek wordt begin juni naar de gemeente opgestuurd. Het is ondertekend door de Bakkersgezellenbond 'Ons genoeg is Loon naar Werk' en door enkele anderen.

In 1893 wordt nog een circulaire voor de arbeidsbeurs verspreid, echter niet ondertekend door de bakkersgezellenverenigingen. 143)

De arbeidsbeurs, zoals gewenst door de beide verenigingen en de mede ondertekenaars, is niet tot stand gekomen. Pas in 1908 werd er van gemeentewege een beurs ingesteld.

Diskussies algemene of sociaal-demokratische vakverenigingen 1890 - 1893

In maart 1890 doet zich een opmerkelijk feit voor in de socialistische beweging. De sociaal-dmokratische timmerliedenvereniging 'Door Eendracht Verbetering' scheidt zich af van de S.D.B. Dit besluit wordt later herroepen, maar in september 1890 is het definitief. De timmerlieden zetten begin 1890 een loonactie op, die alleen kans van slagen heeft, als alle timmerlieden meedoen.

Bleek uit de akties van bakkersgezellen, bootwerkers en metaalbewerkers al dat sociaal-demokratische verenigingen falen wanneer ze grote akties willen doorzetten, de timmerlieden zetten voor 't eerst die gedachte in daden om. Wel wordt er direkt een nieuwe

soc. dem. timmerlieden-vereniging opgericht. De discussie barst nu los binnen de socialistische arbeidersbeweging.

Het afscheiden van D.E.V. maakt een diepe indruk op de partij- en vakgenoten. Twee jaar later is de Algemeene Nederlandsche Timmerlieden Bond een feit.

In mei 1890 is zoals gezegd de eerste algemeene landelijke vakbond opgericht, de Nederlandsche Bakkersgezellenbond, ook wel met de toevoeging 'Ons Genoegen is Loon naar Werk'.

In 1891 wordt de Algemeene Nederlandsche Meubelmakersbond opgericht. Ook de schildersgezellen stichten een algemene vereniging, eerst in 1892 in Amsterdam (de Centrale Organisatie van Schildersgezellen) en in 1893 landelijk. De sociaal-demokratische typografenbond heft zich op en sluit zich aan bij de Algemeene Nederlandsche Typografenbond.

De bond van bakkersgezellen heeft van 1890 tot aan de ondergang in 1893 veel ondernomen. Het jaar 1890 is voorbij gegaan met het stichten van de bond en de aktie voor de arbeidsbeurs.

In januari 1891 wordt het tweede kongres voorbereid.¹⁴⁴⁾ Het wordt gehouden op 10 mei. Uit verschillende steden zijn sprekers aanwezig op een vergadering voorafgaande aan het kongres. Er is ook een afgevaardigde uit Gent. Het kongres spreekt zich uit ten gunste van de invoering van de 8-urige werkdag en van het algemeen kies- en stemrecht. Een centrale weerstandkas wordt opgericht en een vakblad zal uitgegeven worden, 'de Bakkersgezel'.¹⁴⁵⁾ Een politieke eis wordt aangenomen, de eis voor kies- en stemrecht, want er zijn veel sociaal-demokraten lid van de bond. Sluyter vindt de Amsterdamse vereniging 'Ons Genoegen is Loon naar Werk' sociaal-demokratisch.¹⁴⁶⁾

Na het kongres gaat men bemoedigd uiteen. De 'bakkersgezel' wordt echter slecht ondersteund. De weerstandkas is nooit van de grond gekomen.

Na mei 1891 wordt propaganda gemaakt.

In Leiden worden begin juni door een bakkersvereniging met hulp van het A.N.W.V. adressen ingediend om zondagsrust te eisen.¹⁴⁷⁾

Op 26 juli wordt door de afd. A'dam een propaganda tocht naar Oostzaan gemaakt. Veel brochures worden verspreid. De afd. Zaandam verkrijgt enkele nieuwe leden.¹⁴⁸⁾

Half november houdt de bond in 'Constantia' te Amsterdam een vergadering over de staatsenquête 1890.¹⁴⁹⁾

De bond ondersteunt een poging van 14 gezellen te Haarlem om een vereniging op te richten. ¹⁵⁰⁾

Het bondsbestuur heeft een adres verzonden aan de Tweede Kamer met de eisen:

- . algemeen stem- en kiesrecht
- . 12-urige werkdag met binnen 2 jaar een 8-urige
- . afschaffing van nachtarbeid tussen 23.00 en 7.00 uur
- . kontrolering der werkplaatsen.

De toelichting wordt gegeven aan de hand van citaten uit het verslag van de Enquête van 1890. ¹⁵¹⁾

Op 20 december 1890 houdt de Ned. Bakkersgezellenbond een openbare bijeenkomst. Sluyter, de voorzitter van de bond, dringt aan op algemene aaneensluiting om belangrijke vakeisen, afschaffing van nachtarbeid, verkorting arbeidstijd en verhoging van het loon, te verkrijgen. Een Amsterdammer houdt in het debat een pleidooi voor 'neutrale' verenigingen. Na afloop wordt fl. 1,90½ opgehaald voor de weerstandskas. ¹⁵²⁾

Het onderwerp van de bovenvermelde bijeenkomst, nl. 'Moeten wij verdeeld of vereenigd zijn', is op dat moment in hevige diskussie binnen de S.D.B. en de vakverenigingen te Amsterdam.

Zoals gezegd ontstaan veel algemene vakorganisaties in die jaren. Sociaal-demokraten binnen de vakvereniging veranderen van strategie. Zij gaan samen met lieden die een vakorganisatie willen los van alle 'politiek'.

In mei 1890 schrijft Oosterhof, een timmerman, voor de eerste maal dat sociaal-demokratische verenigingen ondingen zijn. Gedurende dat jaar gaan er steeds meer stemmen op voor algemene verenigingen. Er verschijnen brieven van vakmensen om algemene verenigingen op te zetten. De redaktie van 'Recht voor Allen' reageert kwaad met de woorden:

"Wij meenden den tijd der kleurloze vereenigingen te boven te zijn en nu komt iemand neg met allen ernst daarop aandringen. Het is treurig !" ¹⁵³⁾

In deze diskussie gaat Christiaan Cornelissen, een gewezen onderwijzer uit Middelburg, een belangrijke rol spelen. Hij wordt op het kongres van de S.D.B. in 1891 tot arbeids-sekretaris benoemd als gevolg van een motie op het Kongres van de tweede Internationale in 1891 te Brussel. ¹⁵⁴⁾

Op een vergadering op 3 april 1892 van de S.D.B. afd. A'dam verdedigt hij het ontstaan van algemene vakverenigingen. De sociaal-

demokratische vakverenigingen kunnen de ondernemers hun wil niet opleggen, zo zegt Cornelissen.

Aan de discussie wordt deelgenomen door Van Zomeren, de latere voorzitter van het N.A.S., en anderen. Zij betoogden dat het ...

"... in de praktijk niet gemakkelijk gaat met niet socialisten samen te werken en twee hunner wezen op de Rooms Katholieken, die aanstonds met de encycliek aankomen." 155)

Cornelissen legt dan uit dat hij niet tegen de bestaande soc. dem. verenigingen is, maar dat deze zich niet moeten beschouwen als dé vakverenigingen.

"... het zijn clubs van partijgenooten die toevalligerwijze een zelfde vak beoefenen. Hoe meer van die clubs hoe beter, maar in de vakvereeningen zijn zij niet anders dan wegwijzers"

In een hoofdartikel in 'Recht voor Allen' komt Cornelissen nog een uitgebreid op deze problematiek terug. 156)

"Wij hebben in Nederland gebrek aan algemeene vereenigingen, waarin plaats is voor arbeiders van alle gezindten en politieke overtuigingen, maar die dan ook tegenover de patroons in den strijd onzer dagen iets kunnen uitvoeren en niet zoo als thans machteloos staan en elkander afbreuk doen."

De vakverenigingen zijn niet de vertegenwoordigers der toekomst maar van het heden, die zoals de werkstakingen ons leren reeds in alle landen met de bourgeoisie zijn slaags geraakt, aldus Cornelissen. De politieke partij is aangewezen om den klassenstrijd te leiden en aan te voeren. De vakverenigingen hebben deze rol niet. De vraag komt dan op of vakverenigingen aan politiek moeten doen.

"Deze vraag lijkt ons toe geen reden van bestaan zelfs te hebben. Immers er is bij den tegenwoordigen stand van zaken schier geen enkele vraag waarbij niet de arbeiders ten slotte op politiek terrein zouden behoeven te schuwen, kunnen wij veeleer beweren dat de vakvereeningen haar eigen politiek met zich meebrengen. Zoo moeten in den strijd voor den achturigen werkdag, voor de benoeming van inspecteurs van den arbeid en dergelijke zaken meer, de arbeiders wel degelijk komen op politiek terrein en kunnen wij juist bij deze soort eischen door de arbeiders te stellen, spreken van vakvereenigingspolitiek."

Cornelissen 157) verwoordt hier wat al in veel vakverenigingen aan ontwikkelingen aan de gang is, bij de timmerlieden, de meubelmakers, de sigarenmakers en bakkersgezellen. De houding van de vakvereenigingsmensen komt voort uit de praktische moeilijkheid voor vele verenigingen om bij akties of stakingen alle vakgenoten achter dezelfde eisen te krijgen, zoals bij de akties van de timmerlieden in 1890 of bij de loonbewegingen van de bakkersgezellen in Amsterdam en Rotterdam in 1889.

Een aantal sociaal-demokratische propagandisten zijn het direkt met Cornelissen eens. Maar het voornaamste is dat Domela Nieuwenhuis op een vergadering te kennen geeft dat hij voorstander is van algemene vakverenigingen, hoewel hij in april 1891 nog tegen algemene verenigingen was. Op 14 november 1892 zegt hij het volgende:

"Spreker is van meening dat in de vakvereenigingen niet de afschaffing van het privaatbezit op de voorgrond moet staan. Dat belet anderen erin te gaan. ... Een groote vereeniging moet het hoofddoel zijn. Buiten de politiek kan men niet blijven, echter moeten het geen uitsluitend politieke clubs zijn, de economie moet op de voorgrond staan."

J.P.A. te Boekhorst, een op de voorgrond tredende bakkersgezel, schrijft naar aanleiding van het verslag van deze vergadering een ingezonden stuk, waarin hij zich keert tegen de opvattingen, zoals door Domela en Cornelissen verwoord. Volgens hem is het onmogelijk de economische vakbelangen op de voorgrond te plaatsen, omdat de strijd van de vakverenigingen in uiterste konsekwentie moet leiden tot de sociaal-demokratie. ¹⁵⁸⁾ Ook een bakkersgezel uit Den Haag, Haffert, was een jaar eerder tot dezelfde konklusie gekomen met zijn oproep om lid van de S.D.B. te worden. ¹⁵⁹⁾

De verzelfstandiging van de vakorganisaties is niet meer tegen te houden. Veel 'algemene' bonden ontstaan door fusie van neutrale en sociaal-demokratische verenigingen of bonden.

Op het kongres van december 1892 van de S.D.B. worden vakverenigingen niet meer binnen de S.D.B. toegelaten, ¹⁶⁰⁾ en krijgt Cornelissen de opdracht als arbeidssekretaris aan te sturen op een centraal lichaam. Hij wordt herbenoemd tot arbeidssekretaris. ¹⁶¹⁾

Tegelijkertijd echter zijn er enkele landelijke bonden bijeen geweest om tot een vakcentrale te komen. Dit ligt in de lijn van de ontwikkeling naar algemene bonden. Op de eerste vergadering wordt ¹⁶²⁾ besloten een manifest rond te sturen. De Sigarenmakersbond kon de kosten niet alleen dragen, zodat op 11 december een tweede bijeenkomst samenkomt. Aanwezig zijn de 'Nederlandsche Timmerliedenbond', de Bakkersgezllenbond 'Ons Genoegen is Loon naar Werk' en de 'Nederlandsche Sigarenmakers- en Tabaksbewerkersbond'. De IJzer- en Metaalbewerkersbond en de Kalk- en Steenbewerkersbond zijn niet aanwezig, hoewel zij de eerste keer wel aanwezig waren.

Op deze vergadering wordt gediskussieerd over het karakter van de neutrale of algemene bond. De timmerlieden vinden dat een neutrale bond niet aan klassenstrijd kan doen. De sigarenmakers vinden van wel. Zij stellen de volgende resolutie ¹⁶³⁾ voor:

"De vergadering,
overwegende dat de strijd tot de vrijmaking der arbeid een
klassenstrijd is en dat er voor nodig is:
a) samenwerking aller georganiseerde werklieden,
b) de organisatie in den best mogelijke vorm te brengen, waar-
door zonder aan 't beginsel der klassenstrijd wordt te kort
gedaan, zoveel mogelijk werklieden kunnen toetreden.
overwegende dat de vakorganisatie de beste vorm is voor de
klassenstrijd als voor de regeling der arbeid der toekomst,
besluit dat het samenwerken noodzakelijk is."

Het is nodig dat de vakverenigingen zich stellen op de klassen-
strijd. De werklieden moeten zich organiseren om bewustwording en
bevrijding van de arbeid te bewerkstelligen. Een vakvereniging of
vakbond is daarvoor te klein, men moet beter georganiseerd zijn.

"Daarom moeten de vakbonden zich meer tot een geheel samentrek-
ken, zonder de zelfstandige organisatie prijs te geven."

Deze resolutie wordt aangenomen en zal als manifest voor de volgen-
de vergadering dienen, die voor 22 - 1 - 1893 gepland en waarschi-
nlijk niet gehouden is. De drie organisaties hebben ondertekend. 164)

Opvallend is dat de autonomie van de aangesloten organisaties
benadrukt wordt, evenals bij het ontstaan van de afzonderlijke
landelijke bonden de autonomie van de plaatselijke verenigingen.

Op aandrang van S.D.B. wordt de poging in de loop van het jaar
1893 herhaald. Ditmaal slaagde ze naar wens. Op 27 augustus 1893
wordt het Nationaal Arbeids-Sekretariaat in Nederland opgericht,
nadat op 9 juli al de grondslag gelegd was. Het beperkt zich in de
eerste jaren tot inlichtingen in te winnen van en verstrekken aan
de vakverenigingen. Hoewel het initiatief voornamelijk tot stand is
gekomen door de vakbonden is de S.D.B. aangesloten en na 1894 ook de
S.D.A.P. Het N.A.-S. is dan nog geen vaksekretariaat, maar de ontwik-
kelingen naar een zelfstandige vakfederatie zijn niet meer tegen te
houden. De politieke partijen worden er in 1897 uitgegooid.

Bij de oprichting van het N.A.-S. is de bakkersgezellenbond echter
al opgeheven.

De eerste landelijke bakkersgezellenbond heeft bestaan van mei
1890 tot 1893. Maar deze eerste poging was niet sterk genoeg opgezet.
Er was nl. geen apart hoofdbestuur, er was te weinig financiële steun,
het vakblad werd niet ondersteund en het belangrijkste was dat de
plaatselijke verenigingen te veel op zichzelf stonden. Er zijn te
weinig pogingen ondernomen om dit te veranderen.

De tweede bond, opgericht in 1894 zal van deze fouten leren. Dan
is ook het N.A.-S. opgericht, dat veel kan koördineren en steun kan
geven.

In de jaren 1892 en 1893 worden sterke algemene bonden opgericht, die hun coördinatiepunt in het N.A.-S. vinden. Het N.A.-S. zorgt er tevens voor dat bepaalde groepen arbeiders voor het eerst tot organisatie komen. Het N.A.-S. trachtte daarbij te komen tot één solidaire beweging van arbeiders en werklieden.

Tegelijkertijd doen zich een paar ontwikkelingen voor, die belangrijk zullen worden voor de jaren 1894 - 1907. Binnen de S.D.B. leiden discussies over de richting van de partij tot uittreding van enkele gematigden en tot de oprichting van de S.D.A.P. Deze klub zal na 1900 de S.D.B. gaan overvleugelen, terwijl de S.D.B. verdeeld raakt.

In november 1894 breekt een spontane staking uit van de diamantbewerkers in Amsterdam, die tot oprichting van de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkers Bond leidt. Het is een sterk gecentraliseerde bond met bezoldigde bestuurders, hoge kontributies en sterke weerstandskassen.

Het draaipunt van de ontwikkelingen van vakbeweging in Nederland ligt van 1885 tot 1895. Eerst zijn er sociaal-demokratische en neutrale verenigingen. De sociaal-demokratische maken een groei door, door radikalisering van de werklieden. Bij de 'arbeiders' komen dan de eerste verenigingen tot stand. Vanaf 1890 tot en met 1894 vindt er naar aanleiding van gebeurtenissen, die de tot dan toe gevolgde strategie ter discussie stellen, discussies plaats over de richting en het karakter van de vakbonden. De algemene vakbonden doen dan hun intrede. Deze zijn echter niet neutraal meer zoals Domela nog in 1892 abusievelijk aannam.

De kleurloze verenigingen van het A.N.W.V.-type zijn verdwenen of spelen geen rol meer. Daarvoor in de plaats komen algemene verenigingen, die politiek niet neutraal zijn en opkomen voor vakbelangen. De algemene bonden zijn geen propaganda-klubs meer, die vak-akties alleen ondernemen t.b.v. de propaganda van de politieke partij. De vakbeweging is zelfstandig geworden. De sociaal-demokratische bonden en verenigingen hebben hierbij de belangrijkste rol gespeeld.

In de komende periode, van 1894 tot 1907, gaan de discussies en de ontwikkelingen met name over een afbakening van het begrip 'algemeen' (sociale wetgeving) en over de vraag in welke richting de organisatiestructuur, die uiteraard zeer los is, verbeterd moet worden.

Noten van Hoofdstuk III

1. Giele en van Oenen, pg. 23, 24, 25
2. Giele, Arbeidersbestaan, pg. 26
3. In Amsterdam hadden sommige patroons in het begin van 1837 overeenkomsten gesloten met de gezellen. De patroons zouden getuigschriften uitdelen. Dit werkte willekeur in de hand. Nadat ze tevergeefs geklaagd hadden bij de onderkommissaris van politie, waren er enige ongeregelde heden op 23 en 24 oktober 1837 in het verhuurkantoor van de bakkersknechts, gelegen in de Reestraat. In den avond van de 25e echter
- " kwam een vijftigtal bakkersknechts met groote luidruchtigheid het verhuurkantoor binnenstormen, en weigerde zich aan de vereischte vertering van tien cents per persoon te onderwerpen, niettegenstaande de aanwezige dienaren der politie hen daartoe trachtten te noodzaken. Het aantal knechts groeide spoedig tot ongeveer 150 personen aan, die een daverend gezang en gejuich aanhieven, en op de bedreiging der dienaren, dat zij hen het huis zouden doen ruimen, antwoordden, dat zij zulks niet zouden durven doen. Eerst toen 3 andere dienaren ter assistentie hunner confraters waren aangekomen, gelukte het aan de politie de menigte het huis te doen ruimen. Op het geroep echter van eenen bakker, dat hij nog een knecht behoefde, ontstond wederom een groot gedrang om binnen te komen; men begon met steenen te werpen, een agent der politie werd gewond, en een twintigtal glazen van het huis werd ingeworpen. Eindelijk werd een detachement militairen ter assistentie gezonden, en door derzelver toedoen de rust hersteld."
- (Algemeen Handelsblad - Nieuwe A'damse Courant, 14 - 2 - 1838).
- Op 8-2 - 1838 werden 6 knechts veroordeeld tot gevangenisstraf.
4. Giele, de eerste Internationale, pg. 35-55
5. Giele, a.w., pg. 46
6. Archief N.B.G.B. afd. A'dam, map 122; brief 2 d.d. 6 mei 1899
We weten van dit gesprek, omdat een gezagsgetrouw burgerman het doorklapt aan een politiekommissaris. De geciteerde brief is van een politieagent, die de baas van het café van samenkomenst ondervraagd heeft, aan zijn kommissaris.
Wat met 'op het uur werken' bedoeld wordt is enigszins duister
7. Archief N.B.G.B. afd. A'dam, map 122; brief 5; geen datum
8. idem; brief 6, 7; d.d. 25, 26 juni 1869 én 30 juni 1869.
Briefwisseling tussen burgemeester en politie. Hoofdkommissaris voegt er aan toe dat 'het niet de taak van de openbare macht is zich te mengen in deze zaak'.
9. Het Vaderland, 15-6-1869. Op deze vergadering stelt iemand voor om loonsverhoging te verkrijgen door broodprijsverhoging.
F.W. van der Putten, directeur der brood- en meelfabriek Den Haag, schrijft dat de gezellen recht hebben op redelijk loon en de burgers goed brood tegen billijken prijs.
Het Vaderland, 17-6-1869. Dit kan uiteraard slechts in grote bedrijven verwezenlijkt worden.
10. de Werkman, 7-10-1871
11. Giele, a.w., pg. 104
12. Giele, a.w., pg. 111
13. Giele, a.w., pg. 153/154; gemengd in de zin van arbeider en niet-arbeider
14. Giele, a.w., pg. 150

15. de Werkman, 16-9-1871
16. de Werkman, 16-12-1871
17. de Werkman, 17-2-1872
18. Algemeen Handelsblad, 23-3-1872
19. Algemeen Handelsblad, 21-3-1872. "Rotterdam 19 maart. Onder bakkersgezellen van de grootste bakkerij hier ter stede heeft gisteren eene werkstaking plaatsgevonden en door de weigering van de geëischte loonsverhoging duurt ook nog heden die werkstaking voort." Verder bericht onbekend.
20. de Werkman, 4-5-1872. De redactie tekent hierbij aan dat het niet de schuld van de Internationale is als tot staking wordt overgegaan.
21. Algemeen Handelsblad, 15-5-1872
22. Amsterdamsebakkersgezellenvereniging steunt met fl. 30,=
de Werkman, 8-6-1872
23. Allemaal kleinbedrijven. De broodfabriek heeft in 1871 slechts 4 man in dienst. Bron: v.d. Wal, pg. 395; Bijlage 1 A.
24. de Werkman, 8-6-1872; Algemeen Handelsblad 27-5-1872
25. De coöperatie blijft lang bestaan. Bijmholt (217) ziet hem in '77 in bloei toenemen.
26. de Werkman, 18-5-1872
27. Ook in 1869 komt dat ter sprake in Den Haag. Zie noot 9.
28. Hudig (pg. 106/107) zegt dat het duidelijk is dat de bijeenkomst door niet-vaklieden overheerst werd, ... " ... want als de bakkers het zelf gedaan hadden, dan zouden ze A. v. N. geëist hebben." Dit is volkomen onjuist, want bakkers nemen initiatieven.
29. De statuten van de vereniging 'Eén doel, één wil' zijn:
de zedelijke en stoffelijke belangen der leden te bevorderen:
 - a. het houden van bijeenkomsten en door plichtsbetrachting
 - b. bijeenbrengen van gelden, het daar stellen van een fonds.(de Werkman, 27-7-1872)
30. de Werkman, 25-5-1872. Het ledental stijgt tot 410, een ongekend hoog aantal.
31. de Werkman, 29-6-1872
32. de Werkman, 22-6-1872
33. de Werkman, 1-6-1872; v.d. Braak was ook in 1869 actief.
34. de Werkman, 15-6-1872
35. Giele, a.w., pg. 213/214
36. Giele, a.w., pg. 214
37. de Werkman, 21-12-1872
38. de Werkman, 12-10-1872; 19-10-1872
39. de Werkman, 23-11-1872
40. de Werkman, 24-1-1874
41. de Werkman, 7-9-1872; 28-9-1872
42. Hudig, pg. 109
43. de Werkman, 18-7-1874
44. de Werkman, 15-8-1874 en 22-8-1874; advertentie
45. de Werkman, 18-1-1873
46. idem
47. de Werkman, 16-8-1873
48. de Werkman, 6-9-1873
49. de Werkman, 1-11-1873
50. Mogelijk komt dit vanwege de nadruk van 'de Werkman' op het westen van het land.

51. De statuten van 1872 van B.Z.O.D. zijn zeer braaf en voor-
zichtig geformuleerd:
'Art. 1: Het doel dezer Vereeniging is door eene wekelijkse
contributie aan de leden bij ziekte een vast ziekingeld te
verzekeren en door bepaalde en onbepaalde bijeenkomsten op
ordelijke wijze een belangstellend, vriendschappelijk en aan-
genaam verkeer te houden,'
Archief N.B.G.B.; afd. Den Haag. 'Bijstand Zij Ons Doel.'
52. de Werkman, 26-12-1874
53. idem
54. de Werkman, 2-1-1875
55. Advertenties in de Werkman.
56. de Werkman, 24-7-1875
57. de Werkman, 20-11-1875
58. de Werkman, 4-12-1875
59. de Werkman, 18-12-1875
60. de Werkman, 4-3-1876
61. de Werkmansbode, 29-9-1877
62. de Werkmansbode, 20-12-1879
63. de Werkmansbode, 19-5-1876
64. Algemeen Handelsblad, 27-6-1876. Onduidelijk is waarom die
depôthouders ook niet de prijs verhoogden.
65. de Werkmansbode, 17-2-1877
66. de Werkmansbode, 3-3-1877
67. Heldt, het A.N.W.V. 1871-1896; bijlage A A
68. de Werkmansbode, 3-4-1880. In maart 1880 komt de zaak voor de
Haagse Rechtbank. De penningmeester, behorende bij de minder-
heid, weigerde rekening en verantwoording aan het bestuur af
te leggen.
69. Giele, de eerste Internationale, pg. 212-234
70. Voor een beschrijving en analyse van deze ontwikkelingen zie:
J. Giele, 'Willem Ansing en de oprichting van de Sociaal-Demo-
kratische vereniging in 1878' in: Jaarboek etc.; pg.180-199
71. Heldt, pg. 34
72. idem. Waarschijnlijk is dit de 'minderheid'
73. Heldt, pg. 34; Giele a.w., pg. 196
74. Giele a.w., pg. 196, onderstreping mijnerzijds
75. Uit het duister naar het licht, pg. 48
76. InW sluit zich van 1880 t/m 1884 aan bij het A.N.W.V. en in
1885 bij de S.D.B.
77. Vliegen, Dageraad I, pg. 36
78. Giele, W. Ansing en de oprichting van de S.D.V. in 1878. Eerste
brief W. Ansing aan Domela Nieuwenhuis, in: Jaarboek pg. 208
79. de Werkmansbode, 20-12-1879
80. idem
81. de Werkmansbode 17-1-1880. Geen enkele vereniging heeft weer-
standskassen.
82. de Werkmansbode, 17-4-1880
83. de Werkmansbode, 24-4-1880
84. de Werkmansbode, 22-5-1880
85. Giele, Arbeidersbestaan, pg. 89
86. Zie hoofdstuk I en II
87. Frieswijk, Chronologie pg. 5. Vliegen pg. 165 en Oudegeest
pg. 79 spreken van 6 leden.
88. Vliegen, Dageraad I, pg. 367
89. idem, pg. 367

90. Recht voor Allen, 10-1-1885
91. Recht voor Allen, 26-9-1885. Patroon Hermans begon ermee en dreigde zijn 9 knechts, die allen lid waren, te ontslaan. Kommentaar R.v.A; "Enfin de Vereeniging is wel niet meer aangesloten, maar de leden zijn en blijven allen met hart en ziel onze strijdgenooten."
92. Domhoff was al actief in 1878, bij de strijd om het A.N.W.V./S.D.V. Loohuys was actief vanaf 1879. Sluyter was een overtuigd sociaal-demokraat (Enquête 1890, A'dam 2496), Van Uggelen, Domhoff en te Boekhorst waren S.D.B.-lid, (Van Horsen en Rietveld, pg. 59-62) Stenneke stond wat minder voor het socialisme (Enquête 1890, A'dam 2870).
93. Recht voor Allen, 13-2-1886
94. Uit het duister naar het licht, pg. 48. Nergens anders kunnen vinden. Ook de andere artikelen van het reglement niet.
95. Recht voor Allen, 19-6-1886, 30-6-1886, 11-8-1886, 10-9-1886 en 16-12-1886
96. Recht voor Allen, 3-4-1886
97. Recht voor Allen, 27-7-1887
98. Recht voor Allen, 12-8-1887 en 19-8-1887
99. Recht voor Allen, 7-11-1887
100. Recht voor Allen, 5-12-1887
101. Gedenkboek N.A.-S., pg. 130-132. Dit verhaal gaat niet specifiek over bakkersgezellen.
102. Recht voor Allen, 22-7-1887
103. Recht voor Allen, 6-7-1887
104. Recht voor Allen, 10-10-1887
105. Recht voor Allen, 18-5-1888. In 1889 vertrekt hij naar Rotterdam. W.L. Melal, een andere S.D.B.-er, vervangt hem als sekretaris.
106. Recht voor Allen, 6-6-1888
107. Recht voor Allen, 13-7-1888
108. Recht voor Allen, 23-11-1888
109. Recht voor Allen, 30-11-1888
110. Punt 2 (bondsstichting) op huishoudelijke verg. L.n.W.afd. A'dam van 4-11-1888 (Rv.A; 2-11-1888) Eveneens punt op huish. verg. van 5-8-1888 (R v A, 3-8-1888)
111. Recht voor Allen, 7-5-1888, 3-8-1888; verslaggeving van R'dam.
112. Recht voor Allen, 6/7-12-1892
113. Recht voor Allen, 6/7-12-1892
114. Tiperend is ook een motie op zo'n openbare vergadering dat 'een pensioenfonds een lapmiddel is'. R v A, 5-10-1888
115. Goudsmit, pg. 49. Niet in Recht voor Allen vermeld.
116. Recht voor Allen, 21-9-1888
117. Enquête 1890, Leiden 4027. '... meestal wordt gesproken over ziekte en over comédie spelen.'
118. Recht voor Allen, 19-10-1889
119. de Werkmansbode, 12-10-1889
120. Recht voor Allen, 23-10-1889
121. de Werkmansbode, 2-11-1889; R v A, 23-10-1889
122. Recht voor Allen, 23-10-1889
123. de Werkmansbode, 2-11-1889
124. Recht voor Allen, 31-10-1889, de Werkmansbode 9-11-1889
125. de Werkmansbode, 9-11-1889
126. Recht voor Allen, 2-11-1889
127. Recht voor Allen, 13-11-1889
128. Recht voor Allen, 13-11-1889, de Werkmansbode, 9-11-1889

129. de Werkmansbode, 7-12-1889
130. Recht voor Allen, 24-12-1889
131. Recht voor Allen, 1890, Bijnholt, pg. 641, 642. Enquête 1890, A'dam. 2469
132. Enquête 1890, Amsterdam, 2470. Verhoor van F. Sluyter.
133. de Werkmansbode, 22-3-1890
134. Recht voor Allen, 29-5-1890
135. idem
136. Gedenkboek 1919, pg. 12
137. Nadat in 1894 de bond definitief is opgericht, heft 'Loon naar Werk' zich op en wordt 'Ons Genoegen' weer zelfstandig. O.G. sluit zich niet aan bij de bond. Tot 1901 is ze in ieder geval blijven bestaan.
138. Nederlandse Bakkerscourant, 13-5-1890
139. Recht voor Allen, 25-6-1890
140. De Kamer van Arbeid, geheel bestaande uit vakverenigingen en de Kamer van Koophandel van ondernemers zijde zullen samen het geschil moeten uitzoeken. Enquête 1890, A'dam 2492
141. Recht voor Allen, 4-10-1890
142. Enquête 1890, Amsterdam, 2491
143. Recht voor Allen, 18/19-5-1893
144. Recht voor Allen, 16-1-1891. Ook begin maart 'n huish. vergadering. R v A, 1-3-1891
145. Uit het duister naar het licht, pg. 51; Recht voor Allen, 12-5-1891
146. Enquête 1890, Amsterdam, 2472
147. Recht voor Allen, 17-6-1891
148. Recht voor Allen, 6-7-1891. R v A, 28-7-1891
149. Recht voor Allen, 19-11-1891. Men vindt het een 'praat'-enquête.
150. Recht voor Allen, 1-12-1891
151. Recht voor Allen, 30-5-/1-6-1892
152. Recht voor Allen, 30-12-1891
153. Recht voor Allen, 6-4-1891
154. De motie beveelt aan, overal Nationale Arbeids-Sekretariaten op te richten ter bevordering van kontakten en ter regeling van stakingen. Motie in: 'het N.A.-S. in Nederland'.
155. Recht voor Allen, 5/6-4-1892
156. Recht voor Allen, 8/9-11-1892
157. Vliegen (Dageraad II, pg. 298) verbaast zich over de weinige tegenstand tegen de ideeën van Cornelissen. Dit is ten onrechte.
158. Recht voor Allen, 6/7-12-1892
159. Recht voor Allen, 25-5-1891
160. Arends/Stuuroop, pg. 9
161. De redakteur van het blad 'de Sigarenmakers' orgaan van de 'Nederlandsche Internationale Sigarenmakers- en Tabaksbewerdersbond' maakt zich boos over deze benoeming. Deze bond wil een 'vaksekretariaat' zonder politieke partijen als de S.D.B.
Recht voor Allen, 5/6-1-1893
162. Wanneer deze gehouden is, is niet bekend.
163. Het begrip 'algemeen' kan men het best omschrijven als 'algemeen socialistisch'. Een ieder die zich stelt op de klassenstrijd-gedachte is welkom in zulke bonden.
164. Recht voor Allen, 22/23-12-1892